

И.Ч. Эргил-оол
Н.Ч. Дамба
Н.М. Ондар

Тыва дыл

2
класс

И.Ч. Эргил-оол, Н.Ч. Дамба, Н.М. Ондар

ТЫВА ДЫЛ

2 класс

Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге
болгаш эртем яамызы сүмелээн

КЫЗЫЛ • 2020

ББК 81.2 (Тув)

Э 74

Эртем талазы-биле редактору *К.Б. Доржу*, доцент, филология эртемнериниң кандидады.

Рецензентилери: *Л.С. Кара-оол*, доцент, филология эртемнериниң кандидады; *С.А. Монгуш*, Кызылдың 2 дугаар ортумак школазының эге класстар башкызы.

Э 74 **Тыва дыл. 2 класс.** Ниити өөрөдилге черлеринге өөрөдилге ному. [И.Ч. Эргил-оол, Н.Ч. Дамба, Н.М. Ондар]. — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2020. — 160 ар.

ISBN 978-5-6043743-7-5

2 класска «Тыва дыл» номун эге ниити өөрөдилгениң стандартынга дүүштүр тургускан.

ББК 81.2 (Тув)

ISBN 978-5-6043743-7-5

© И.Ч. Эргил-оол, 1979, 1982, 1985, 1989

© Н.Ч. Дамба, Н.М. Ондар, 2012, 2016

© Национал школа хөгжүдөр
институт, 2016, 2020

Чаа өөредилге чылы-биле!

СЕНТЯБРЬ АЙ МООРЛАП КЕЛДИ

Өөрүшкүлүг сентябрь ай моорлап келди.
Өөредилге чаа чылын уткуп тур бис.
Ада-ие оглун, кызын эдерткилээн,
Ажык, чырык школада чыгып келди.

Каас, чараш школалар уругларга
Хаалгазын ажыткылааш, чалап туру.
Ада-ие, бүгү чону чедип келгеш,
Ажы-төлгө чагыг сөзүн берип турган:
— Чүү-даа чүве силерлерде белен бар-дыр,
Чүглө шупту кончуг эки өөрениңер!

Арыг, чараш, хөглүг үннер чаңгыс угда
Ада-ие мурнун орта чаңгыланган:
— Төрээн ынак ада-ие, четтирдивис!
Дөгеревис бешке, дөртке өөренир бис!

Л. Чадамба

1. *Моорлап келди, хаалгазын, дөгөрөвис* деп сөстөрнийң утказын тайылбырлаңар.

2. Сентябрь 1 байырлалының дугайында чугаалаңар.

Катапташкын

§ 1. Бирги класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

1. Номчуңар.

Сентябрь ай — чурукчувус
Шевер, чажыт холу-биле
Хемнер эрии эзим, сында
Хевис аргып эгеледи.

С. Сарыг-оол

1. Шүлүкте чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр?
2. Чурукчуга чүнү дөмейлээнил?
3. *Шевер, чажыт* деп сөстөрни кандыг сөстөр-биле солуп болурул?

2. Сөзүглелди номчуңар. Домактарның санын айтыңар.

ШКОЛАВЫС

Күс дүшкен. Өөредилге чылы эгелээн. Чылыг, чырык школавыс бисти уткуп алган. Школавысты долгандыр чечектер тараан. Чаражын чүү дээр ону!

1. Домактың эгезин канчаар бижирил?
2. Бир домакты өске домактан канчаар аңгылаарыл?
3. Дүжүрүп бижиңер. Хынап алыңар.

3. Сөзүглелди номчуңар.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА

Чайгы үеде солун. Дыштаныр лагерьлерге уруглар эштип, ойнап, дадыгар. Чамдык уруглар чайын көдээге дыштаныр. Көдээ черге чалгаараар үе турбас. Хой кадаржып, ойнап, бөлүк улус-биле каттап, тооруктап турда-ла, хүн эртери билдинмес.

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар:

1. Кажан, каяа дыштанып турганыңарны чугаалаңар.
2. Чайгы дыштанылганыңарны канчаар эрттирдиңер?
4. Чурукту топтап көрүңер. Чурукка дүүштүр домактардан чогаадыңар.

1. Чурукта кымнарны көргүскенил?
2. Кандыг кичээл болуп турарыл?
3. Өөреникчилер кичээлге чүнү кылырыл?

Домак төнгөн утканы (бодалды) илередир. Домактың эгезин улуг үжүк-биле бижиир.

Медээ аянныг домактың сөөлүнгө улуг сек (.), айтырыг аялгалыг домакка айтырыг демдээн (?), дыңзыг аянны илередир домактың сөөлүнгө кыйгырыг демдээн (!) салыр.

Дыңзыг аянга дужааган, кыйгырган, мактаан, йөрээл салган дээн уткалыг домактар хамааржыр.

Өөредилге чылы эгелээн. Школаны сакты бердиңер бе? Өөренирге, солун-на!

5. Домактарны аңгылаңар. Турза чогуур черлерге бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижип алыңар.

бистиң суурувуста хөй чечектер тараан чечектерниң чаражын чүү дээр ону күзүн бүрүлөр саргарар бе

6. Номчуңар.

Кижиниң язы-сөөгү (нациязы) төрээн дылындан тодараттынар. Бистиң чуртувуста дыка хөй аңгы-аңгы дылдыг улус чурттап турар. Оларның иштинден орус, тыва, хакас, кыргыс дээш кымнарны чок дээрил. Өске улус-биле харылзажырда, төрээн дылындан аңгыда, орус дылды өөренири чугула.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Тывада, орус болгаш тыва чондан өске, кандыг улус чурттап турарыл?

2. Кандыг дылдар билир силер, чугаалаңар.

7. Уругларның чугаазын номчуңар.

— Кичээл соонда чүнү канчаар сен, Шеңне?

— Чемненип алгаш, онаалгам кылыр мен.

— А сен, Чинчи?

— Мен ам ойнаар мен.

— Кым-биле ойнаар сен?

— Сээң-биле ойнаар деп бодап турдум.

— Экизин, экизин! Онаалгавыс кылып алгаш, оон ойнаар бис шүве?

— Чаа, эжим.

1. Кымнар чугаалажып турарыл?

2. Олар чүнүң дугайында дугуржуп алганыл?

8. Номчуңар.

Тывавысты хөгжүдерде,

Дылывысты утпаалыңар.

Бижикке-даа, чугаага-даа

Бир-даа чазыг кылбаалыңар!

Ч. Кара-Күске

1. Шүлүктү дүжүрүп бижип алыңар.

2. Шээжи-биле өөренип алыңар.

9. Номчуңар.

АТ ДУГАЙЫ

Аът киштежип таныжар, кижичугаалажып таныжар. Ат, шола шаг-төөгүдөн бээр черле турган. Танышпас кижилер таваржып келгенде, амыр-мендизин солчуп, аал-чуртун айтыржып-ла эгелээр.

Ч. Кара-Күске

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар:

1. Кижилерниң аттарының дугайында чүнү билир силер?

2. Бодуңарның адыңар дугайында чугаалаңар.

10. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрүни ушта бижиңер.

Үннер слог, слогтар сөс тургузар. Утка талазы-биле харылзаалыг сөстөр домактар тургузар. **Домак** төнгөн бодалды илередир.

11. Адаанда берген бөлүк сөстөрүни слогтарга чарып бижиңер.

Ном, балааш, кыдырааш, карандаш.

Бөрт, чүвүр, хөйлең, майыктааш.

12. Үннер болгаш үжүктөрүниң саны дең азы дүүшпес сөстөрүни бөлүктөп бижиңер.

Даш, дааш, көжээ, ёзу, аялга, моюн, маас, чечек, бүрү, аяк, дууг.

Үн = Үжүк

Үн > Үжүк

Үн < Үжүк

ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

§ 2. Ажык, ажык эвес үннер болгаш үжүктөр

Чүглө кижиниң үннеринден сөстөр тургустунар, ынчангаш оларны **чугаа үннери** дээр. Чугаа үннери **ажык** болгаш **ажык эвес** деп аңгыланар. Ажык үннерни адап турда, агаар аас иштинге шаптыкка таварышпас, хостуг эртер. Ажык эвес үннерни адап турда, агаарның оруунга эриннер, диштер, дыл шаптык тургузар.

Бижикке үннерни үжүктөр-биле демдеглээр.

Ажык үжүктөр: *а, ы, о, у, э, и, ө, ц, е, ё, ю, я.*

Ажык эвес үжүктөр: *б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

13. Дараазында бердинген сөстөрниң утказын тайылбырлар. Сөстөрдө ажык болгаш ажык эвес кандыг үжүктөр ылгалдыгыл, тывыңар.

Даш-дыш-дош-дүш-диш-дөш, кас-час-тас, Кара-Сара.

Дүжүрүп бжиңер. Сөстөрни ылгаштырып турар үжүктөрниң адаан шыйыңар.

14. Чурукту көрүңер. Чурукка аттан бериңер, чугаадан тургузуңар. Бижип алыңар.

Айтырыгларга аас-биле харыылаңар:

1. Огородта чүү өзүп турарыл?
2. Ногаа, чимис аймааның кижиге ажыы чүдел?

15. Номчуңар.

Көңгүл биле коңгул ийи
Көңгүс өске чүвелер-дир.
Аастыг сава — көңгүл ол-дур,
А коңгул — ыяш хозу.

Ч. Кара-Күске

Карартыр парлаан сөстөрнүң утказын тайыл-бырлаңар. Оларны ушта бижип алыңар. Ында каш үн, үжүк барын тодарадыңар.

16. Аас-биле харыылаңар.

1. Кандыг азырал дириг амытаннар билир силер?

2. Оларны кым азырап турарыл?
3. Олар кижиге кандыг ажык-дузалыгыл?
4. Кандыг амытаннарны азырал, а кандыг дириг амытаннарны черлик дээрил?

Кыдыраажыңарга бижип алыңар.

Азырал дириг амытаннар:

Азырал дириг амытаннарның кижиге ажык-дузазы:

17. Домактарны номчуңар.

Тывада куштар хөй. **Бора-хөкпештер, тааннар, сайлык, хараачыгайлар** уяларын ховуларга, хаяларга, ыяштар баштарынга тудуп алыр. Оларны камгалаары — кижиге бүрүзүнүн ыдыктыг херээ.

Куштарның ажык-дузазының дугайында чугаалаңар. Оларны канчаар камгалаарыл? Карартыр парлаан сөстөрүн ушта бижип алыңар. Куштар аттарының эге үннерин тода адаңар.

18. Сөстөрни номчуңар.

Тоол, үер, ие, хоорай, сентябрь, оюн, оът, аал, хая.

Үнүнден үжүү хөй, үжүүнден үнү хөй сөстөрни бөлүктөй бизиңер. Ооң чылдагаанын тайылбыр-лаңар.

19. Номчуңар.

Өөренирде ап чоруур
өөредилгем херексели:
бизиир, бодаар кыдыраажым,
бижик бижиир демир-үжүүм,
шыяр, балаар шугум, балааш,
карандажым хавы — пенал,
кады чоруур өңнүүм болур —
тыва дылым ному бо-дур.

*пенал,
кыдырааш,
демир-үжүк*

Өөренирде кандыг-кандыг өөөредилге херексели ап чоруур силер, чугаалаңар. Өөөредилге херексел-дериниң аттарын ушта бижип алыңар.

20. Бердинген схемаларга дүүштүр сөстөрдөң тып бижиңер.

1. $Y_n = Y_{жүк}$ 2. $Y_n > Y_{жүк}$ 3. $Y_n < Y_{жүк}$

1. Үннер болгаш үжүктөриниң саны дең сөстөрни;
2. Үжүүнден үннериниң саны хөй сөстөрни;
3. Үнүнден үжүктөриниң саны эвээш сөстөрни бижиңер.

21. Шүлүктү аянныг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар, слогтавышаан, ушта бижип алыңар. Ажык үннернүң адаан шыйыңар.

Тыва чонум хүндүлээчел,
Дылы безин эптиг, чымчак.
Эрткен-дүшкен кижилерге
Эжиктери ажык турар.

М. Өлчей-оол

22. Бердинген сөстөрнүң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Аал, аян, ёзу, чаъс, моюн.

Үлегери: *аал* — 2 үн, 3 үжүк.

23. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Эзир — **араатан** куш. Ол дыка кашпагай болгаш **чоргаар**. Тыва мөге хүрежирде, эзир **девиин** албан күүседир.

Дагааларны кижилер **азыраар**. Оларның чаражы кончуг. Өң-чүзүнү кандыг-даа **боор**: ак, кара, бора база шокар.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Араатан база азырал куштарга кандыг куштар хамааржырыл?
2. Ол куштарның онзагайы чүдел?
3. Олар чемни кайыын тып чиирил?

24. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө ажык, ажык эвес үннерни адаңар.

МЭЭҢ ЭЖИМ

Сырга эжим-биле кады чаңгыс класста өөренип турар мен. Ол дыка дузааргак кижиге. Онаалгавыс күүседип алгаш, ойнап чоруптар бис. Эжимниң экииргээ хөлчөк, чүнү-даа харамнанмас.

1. Эжиңерниң дугайында чугаалаңар.
2. Чугааңарны кыдыраашка бижип алыңар.

25. Чурукту көрүңер, чугаадан тургузуңар.

Хойлуг кижиге каас.

1. Үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.
2. Хойнуң кежинден, дүгүнден чүнү кылырыл?

Тывызыкты тывыңар:

Мыйыстыг — аң эвес,
Салдыг — ашак эвес,
Сыргалыг — кадай эвес,
Кудуруктуг — аът эвес,
Адыр дуюглуг — инек эвес.

26. Хөй сектер орнунга ажык эвес үжүктерни чедир бижиңер. Бижип алган үжүктериңерниң үннерин адаңар.

Аш ...өрү. Кажар ...илги. Хүрең а...ыг.

§ 3. Кыска болгаш узадыр адаар ажык үннер болгаш үжүктер

Кыска адаар ажык үннерни *а, ы, о, у, э, и, ө, ц* деп чаңгыс ажык үжүк-биле; узадыр адаар ажык үннерни ийи дөмей ажык үжүктер-биле бижиир: *аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, цц*.

27. Номчуңар. Эжеш сөстөрниң утказын чугаалаңар.

Сын — сыын, ал — аал, дүн — дүүн, эл — ээл, үле — үүле, ча — чаа, хөрүк — хөөрүк, өрү — өөрү, балык — баалык, даш — дааш.

Сөстөрннң утказын өскертнп турар ажык үннернн адаңар. Карартыр парлаан сөстөр-бнле домактардан чогаадып бнжнңер.

Үлегерн: *Улуг сын артында аң-мең, кат-чнмнс элбек. Сыыннынң мыйызындан эм кылыр.*

28. Хөй сек орнунга узадыр адаар ажык үннүг сөстөрнн немей бнжнңер.

Көр — ..., эр — ..., сук — ..., оң — ..., хар — ..., кир — ..., чан — ..., өрүм — ..., ас — ..., бар — ..., сок — ..., сек — ...

Үлегерн: *Көр — көөр.*

29. Хөй сек орнунга ажык үннерннң үжүктөрнн тывыңар. Домактардан чогааткаш, бнжнп алыңар.

Ай...р, х...рек, дырб...ш.

30. Номчуңар. Узадыр адаар ажык үннүг сөстөрнн ушта бнжнңер.

Ажыл шупту хүндүткелднг,
Аар, чннк деп ылгалы чок.
Ажыдыышкын, тнлелгеге
Алдын дүлгүүр — мергежнл ол.

Ю. Кюнзегеш

1. Ада-нечер кайда ажылдап турарыл?
2. Бажыңыңарга чүнү кылып турар нлер, чу-гаалаңар.
3. Өзүп келгеш, кым болуксаар нлер?

31. Номчуңар. Хөй сек орнунга кыска адаар ажык үннүг сөстөрни тып бижир.

киир — ...	кедээр — ...	баалык — ...
суун — ...	кадаар — ...	ээл — ...
оон — ...	дааш — ...	ажаар — ...

Үлегери: *Киир — кир.*

32. Номчуңар.

ИВИНИҢ ЧЕМИ ОНЗАГАЙ

Ивилерниң чиир чеми онзагай. Өдүгөн тайгаларында сүт дег аккыр, хөвөң дег хоюг шулун дээр чиңгис оъттарга олар аажок ынак. Иви мал оон өске, капрон удазыннар ышкаш, чымчак узун сарыг чааттарга, чекпеге ынак. Ол ышкаш олар чаа үнгөн көк сигеннерни, бүрүлери база оъттаар. Ивилер кижии белеткеп берген сигенни чивес. Олар кижии берген чемден чүгле дуска тергиин ынак.

1. Ивиниң чиир чеминиң аттарын ушта бижир.

2. *Шулун, чаат, чекпе* деп сөстөрдө ажык үннерни тодарадыңар, оларның утказын тайылбырлаңар.

33. Чуруктарда чүвелерниң аттарын адаңар. Ол сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

х...рүк

д...ң

т...лай

34. Шүлүктү номчуңар.

Дытче, пөшче үнө халыыр
Дыргактарлыг хайыракан.
Таңды-сынның күчүтени
Таан чоргаар мажаалайым.

Алаак иштин аргып турар
Агараңнаан бора-кодан.
Дилги көргөш, сириңейнип,
Чидир чаштыр койгунчугаш.

1. Шүлүкте чүлөрнүн дугайында чугаалап турарыл?
2. *Адыг*, *койгун* деп сөстөрнүн өскө кандыг сөстөр-биле солуп болурул?

35. Тывызыктар-биле ажылдаарының чижек чурумун көрүңер:

1. Тывызыкты кичээнгейлиг дыңнаңар.
2. Тывызыкта чугаалап турар чүүл кымга азы чүгө дөмейин тодарадыңар (сайгарыңар, хайгаараңар).
3. Тывызыкты тывар дээш кызыңар (оралдажыңар).
4. Тып шыдавас болзуңарза, баажызын айтырыңар.
5. Тыппас болзуңарза, догааштырыңар (удур тывызыктан салыңар).
6. Тыппаан болзуңарза, дүжүп бергениңерни чугаалаңар.
7. Харыызын айтырып алыңар.

Ыракты
ырак дивес —
ылап чоруктуг.

Берт черни
берт-межел дивес —
бедик мербегейлиг.

Тывызыктың харыызында сөстүң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

36. Чурукту топтап көрүңер.

Хлеб, завод, булочка, пряник, печенье, калач деп сөстөрни ажыглап тургаш, чугаадан тургускаш, бижип алыңар.

37. Сөзүглелди номчуңар. Карартыр парлаан кыска болгаш узадыр адаар ажык үннерлиг сөстөрни ийи аңгы бөлүккө ушта бижирер. Оларның адалгазын хайгаараңар.

ООЛ УРУГНУҢ САГЫЫР ЧҮҮЛДЕРИ

Оол уругнуң орланы эки. Чайның изиинге, кыштың соогунга дадыккан оол маадыр шинчилиг болур.

Оол уруг аваангыр-тудунгур болур, шүш-
пең оол хырнын безин тоттуруп албас бо-
лур. Эки аът ээзин байыдар, экер оол
чонун алдаржыдар.

38. Күш-ажыл дугайында үлегер домактарны
номчуңар. Сактып алганыңар-биле бижиңер.

Эки кылган ажыл — элөп читпес алдар.

Кежээниң мурнунда — хүндү,
Чалгааның мурнунда — кочу.

39. Кандыг тоолдан үзүндү-дүр, чугаалаңар.
Домактарны турза чогуур чурумунуң аайы-биле эде
номчуңар.

Артык сагыш ара дүжер дээн ышкаш,
биеэги-ле самдар кара өөнүң иштинде ийи
боду чыткан-даа чүвең иргин.

Хос төштүң иштинден бир алдын кушкаш
үне халып келген.

Шыяан ам! Ирей, кадай чурттап чораан
чүвең иргин.

Бир-ле хүндүс ашак арыгже ыяштап кир-
ген.

Кадайы кончуй-ла берген.

Ашак тургаш: «Кадайым кадын болзун,
бодум хаан болуйн» — дээн.

Алдын-Кушкаш чүве-даа ыыттавайн, хос
төжүнүң иштинче кире берген.

§ 4. Өк-биле адаар ажык үннүг сөстөргө кадыг демдек (ъ)

40. Адаанда сөстөрни эжеш аайы-биле шын номчуңар.

ат — аът	час — чаъс	аш — аъш-чем
кат — каът	эт — эът	дүш — дүъш
от — оът	чүк — чүък	чөп — чөъп

Аът, эът, оът, каът, чүък, дүъш, аъш-чем, чаъс, чөъп деп өк-биле адаар ажык үннүг сөстөргө кадыг демдекти (ъ) херегледип бижиир.

41. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижиңер. Адалгазын хайгаараңар. Оларның шын бижилгезин сактып алыңар.

Атты адап өөренир, **аътты** мунуп өөренир. Тыва кижичиир **эъттиг**, эдилээр **эттиг** болур.

42. Хөй сек орнунга каапкан үжүктөрни кирип бижиңер.

Хоорайда ка...т-ка...т бажыңнар хөй. Дал дү...ш үезинде кырган-ачам хоюн кирип кээр. Чайын ча...с чаарга, о...т-сиген эки үнер, мал-маган семириир. А...ттарда аар чү...к чүдүрүп каан. Кырган-авамның кылган а...ш-чеми дыка чаагай. Бичии дуңмам мүннүң чө...вүнге ынак.

43. Хөй сектер орнунга кадыг демдектиг сөстөрдөн тып адаңар.

ат — ... час — ... эт — ... дүш — ...
от — ... кат — ... чүк — ... чөп — ...

44. Хөй сек орнунга турза чогуур сөстөрни киирип бижир.

Мээң ада-ием — малчын. Чайын малды эки ... черге одарладыр. Ачам хоюн ... кадарар. Оон ол изип орда, ... үезинде чедип кээр. Авам инээн саар, амданныг ... кылыр.

Хереглээр сөстөри: *оѳттуг, дүѳш, аѳт-тыг, аѳш-чегин.*

чаѳс

чүѳк

чөѳп

45. Эжеш сөстөрни шын номчуңар. Адалгазын хайгаараңар.

Алгы эттээр. Алгы үнген. Оптуг арга. Арга кирер. Будук төгер. Будук сыяр. Далган ажыдар. Эжик ажыдар. Чажыт уруглар. Чажыт чагаа.

Тыва дылда ажык үннерни *кыска, уза-дыр* база *өк-биле* адаар деп аңгылаар.

Кыска адаар ажык үннерниң үжүктөри: *а, ы, о, у, э, и, ө, ц.*

Узадыр адаар ажык үннерниң үжүктөри: *аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, цц.*

Өк-биле адаар ажык үннерниң үжүктөри: *аѳ, оѳ, уѳ, эѳ, өѳ, цѳ, (ыѳ, иѳ).*

§ 5. Ажык эвес үннер болгаш үжүктөр

Ажык эвес үннерни *күштүг, кошкак, эң кошкак* деп аңгылаар. Күжениннишкинниг дыңзыг адаар, сөстүң эгезинге чоруур ажык эвес үннерни тыва дылда *күштүг ажык эвес үннер* дээр: *п, т, с, ш, х*.

46. Чурукта сөстөр-биле домактардан чогаадыңар. Сөс эгезинде үннерниң адалгазын хайгаараңар.

47. Бердинген сөстөрни тодарадып бижирер.

Пар, тавак, шары, хадың, саазын.

Үлегери: *Шокар* (улуг, күштүг) *пар*.

Сөстүң ортузунга болгаш сөөлүңге күжениннишкин чок кошкак адаар ажык эвес үннерни *кошкак ажык эвес үннер* дээр. Ол үннерни дараазында үжүктөр-биле демдеглээр: *п, б, в, т, д, с, з, ш, ж, к, г, ч*.

48. Адаан шыйган үжүктөр кандыг үннү (күштүг, кошкак) илередип турар-дыр, олар сөстүң кайы кезээнде чоруур-дур, чугаалаңар.

Бажың, аптара, ава, хат, чада, ас, бызаа, малгаш, тудуг.

49. Сөстөргө чогуур ажык эвес үжүктөрни киирип бижиңер. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Ба...кы, школа...ы, эр...емден, эм...чи, хой...у, са...ыгжы.

Күжениишкин чок аяар адаар ажык эвес үннерни *эң кошкак ажык эвес үннер* дээр: *й, л, м, н, ң, р, г*. Чижээ: *ном, маадыр, аң, лаа, ары, йөрээл, чүг*.

Г деп үжүк-биле демдеглээр *эң кошкак ажык эвес үн чүгле сөс сөөлүңгө чоруур: даг, изиг*.

50. Дүжүрүп бижиңер. Эң кошкак ажык эвес үннерниң адалгазын хайгаараңар.

Оймакта **ногаан, хүрең, кызыл, сарыг чечектер үнгөн.**

51. Бердинген сөстөргө утказы тааржыр сөстөрни одуругнуң оң талазындан тывыңар.

ама	чаан
ала	инек
ырак	терек
аңгы	орук
шөйбек	одуруг
чоон	быштак
улуг	саазын

Ажык эвес үннерниң *ыыткыр* болгаш *дүлейи* туружундан хамааржыр.

Сөс эгезинге чоруур күштүг ажык эвес үннер кезээде дүлей болур: *паш, хат, шет, сан, тал.*

Кошкак ажык эвес үннер сөс эгезинге, сөөлүнге, сөс ортузунга дүлей ажык эвес үннер чанынга дүлей болур: *бок, дыт, кат, час, чөп, ыяш, аптара, акша, чекпе, аскыыш.*

Кошкак ажык эвес үннер сөс ортузунга ийи ажык үн аразынга, эң кошкак ажык эвес үннер чанынга ыыткыр болур: *ава, ада, ажыл, чазыг, агым, самбың, кирбик, семдер, онза, аржаан, коңга.*

Эң кошкак ажык эвес үннер кезээде ыыткыр болур: *мал, ном, чаң, өг, арыг.*

52. Аңгылаан үжүктөрниң ыыткыр, дүлейин то-
дарадыңар. Олар сөстүң кайызында чоруурун ай-
тыңар.

Бистиң улуг чуртувусту Россия дээр.
Россияның найысылалы — Москва хоорай.
Москва — бүгү делегейниң эң чараш хоорай-
ларының бирээзи.

Бистиң чурттап турар төрөөн чуртувус —
Тыва Республика. Ооң төвү — Кызыл. Чурту-
вус чылдан чылче сайзырап турар.

53. Сөстөрни слогтап номчуңар. Сөс бүрүзүндө
каш үн, каш үжүк барын чугаалаңар.

Ашак, хачы, ниити, хуусаа, амытан.

54. Үлегер домакты номчуңар. Дүжүрүп бижинер. Дүлей үннерниң үжүктериниң адаан чаңгыс шыйыг-биле, ыыткыр үннерниң үжүктериниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Төөгү билбес — төөрээр, төрөл билбес — түрээр.

Словарь сөстөр: *төөрээр* — аайын тып-пас; *турээр* — хилинчектенир.

55. Сөстернің ұтказын ылғап турар ажык эвес үннерни тодарадыңар.

Тал — дал, шат — чат, кат — хат, тын — дын, пар — бар.

Кат — хат, нар — бар деп сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

56. Хөй сектер орнунга ажык эвес үннерниң үжүктерин киирип тургаш, сөстөрдөн тургузуңар.

Үлегери: ...аш (даш, паш) ...ун (хун, дун)

...ҮС ...ЭЭК

...θC ...aT

...ЫН ...ӨҢ

57. Тывызыктың харыызында сөстөрдө хөй сек-
тер орнунга чогуур ажык эвес үжүктөрни киирип
бизинер.

Дөрт алышкының
Хевиниң өңү чаңгыс.
(...ады, ...иви, ...ойған, ...өш)

§ 6. Эгезинде [m] — [d] деп үннер кирген сөстөр

58. Тывызыкты тывыңар.

Тывызыым — дытта.

Тоолум — дошта.

Сөс эгезинде үннерниң адаарын болгаш сөстөрниң бижиирин деңнеңер.

59. Чурукту топтап көрүңер. Харылзаалыг чугаадан тургузуңар, *m—d* кирген сөстөрни ушта бижип алыңар.

60. [m] деп үннү шын адаңар. Дүрген-чугааны чугаалап өөрениңер.

Торлаа, тогдук, торга, таан,
терек, терезин, тен, тал,
терге, тавак, тон, тонак,
таңныыл, тараачын, төлээ,
дес-дараалаан дес-дараа.

61. Сөстөрни эжеш аайы-биле номчуңар. Эгезинде ажык эвес үннерни адаңар. Карартыр парлаан сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Тараа — дараа, таалай — далай, **тавак** — **даван**, төкпе — дөтпе.

62. Үлегер домактарны номчуңар. Сөс эгезинге чогуур үннүң үжүүн бижир. Утказын тайылбырлаңар.

...ус чокта, амдан чок.

...ура чокта, күш чок.

...амырактар чыылгаш, хем болур.

...арамыктар чыылгаш, күш болур.

Сактып алганыңар-биле бижип алыңар.

63. Номчуңар. Сөстөрниң утказын чугаалаңар, домактардан чогаадыңар. [m] деп үн сөстүң эгезинге, ортузунга, сөөлүңге турда, адалгазын хайгаараңар.

Тарак, хойтпак, сүт.

64. Бердинген сөстөр-биле сөзүглелден тургузуңар. Аңаа аттан бериңер.

Тыва өг, чурттаар оран-сава, өг херекселдери, кирериниң, үнериниң ёзу-чуруму, агаар, мал-маган.

65. Номчуңар. Сөстөрниң эгезинде үннерниң кайызы күштүг, кайызы кошкак дыңналыр болгаш адаттынар-дыр, чугаалаңар.

САМАГАЛДАЙ

Дооразындан харап көөргө,
Торгу хээлиг Самагалдай.
Топтавыла көрбээн кижиг,
Довурактыг дээр-ле боор оң.

Улустуң ыры

Самагалдай деп сөстү слогтааш, үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

66. Хөй сек орнунга турза чогуур үжүктөр-ни киирип номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр-ни ушта бижип алыңар.

Мүн ижер калбак саваны ...**авак** дээр.
Оолдарның бут-биле ойнаар оюнун ...**евек** дээр.

Башты ...**ыргак**-биле дыраар.

Эки өөреникчи 4, 5 ...**емдектер** алыр.

Тыва, Туран, Тес, туман, турар, тургузуг, тайга, тура (күзел) деп сөстөр-ниң эгезин, чеже-даа кошкак адаттынар болза, чаңчыл ёзугаар *т*-биле бижиир. Чижээ: *тывалаар, туранчылар, тесчилер, туман-ныг, тайгалаар, тургузар.*

67. Кроссвордту тывыңар:

1. Ак-көк хемнер-ниң, даглар-ның чурту.
2. Бии-Хем кожуун-нуң төвү.
3. Тыва-ның хеми.

1	Т				
2	Т				
3	Т				

68. Шүлүктү номчуңар, *m—d* кирген сөстөрнү ушта бижиңар алыңар.

Орус, моол, түрк болгаш
Оон-даа өске дылдар-биле
Төрелдежиң хөгжүп ораң
Төрээн дылым — тыва дылым.

Үлегер сөс, ыры-шоорнун
Үнөр дөзү, чаякчызы,
Чиге, тода, ылаң сөстүг
Чидиг чепсээм — тыва дылым.

Ч. Кара-Күске

1. Кандыг дылдар билир силер?
2. Кандыг дылдар өөрениксээр силер?

§ 7. Эгезинде [n] — [b] деп үннөр кирген сөстөр

69. Сөстөрнү номчуңар, утказын тайылбырлаңар.

Пар — бар, пак — бак, паш — баш.

Эжеш сөс бүрүзү кандыг үннөр-биле аңгыланып турарыл, чугаалаңар.

70. Карартыр парлаан сөстөрнү ушта бижиң алгаш, үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

...аш тиккенде, от салыр.

...ала көдүргенде, тараа соктаар.

1. *Согааш, баланы* кым көргенил?

2. Өске кандыг тыва эдилелдер билир силер?

Бижип алган домактарыңарны номчуңар. Чедир бижээн үжүктөриңерниң үннерин шын адаңар.

71. Номчуңар. Чугааны кезектерге чарыңар, кезек бүрүзүңге аттан бериңер.

БАЛЫК ХАЛАВЫ

Хемни куду хемелеп бадып ор бис. Хенертен эрик кыдыында агараңнаан чүвелер көрүп каан бис. Эрикке чедип келдивис. Дыка хөй балыктар дывылап, өрү шураан турлар.

Чүү болганы ол? Хем сыыгай берген. Бичии хөөлбекчигеште артып калган балыктар болган.

Бистер оларны дораан демир-хууңга чыгаш, хемче салыпкан бис. Ынчап бистер чүс-чүс балыктарның амы-тынын алган бис.

Чугааны чүгө ынчаар адааныл? Чугааны оон өскээр канчаар адап болурул?

72. Хөй сек орнунга *б*, *п* деп үжүктөрни киирип бижиңер.

...уура эвес — мыйыстыг.

...уур эвес — чогуурлуг.

Лама эвес — эрегелиг.

...ар эвес — шокарлыг.

(*Итпик, дуруя, аңгыр, торга*)

73. Номчуңар.

БАЛЫКЧЫ

Адыг балыктаарына ынак. Хемге олуруп алгаш, **балыкты** үр-ле манап олурар. Улуг кадыргы бо-ла кел чыткан. Адыг шимчеш дивейн олурган. Кадыргы чанынга кээр орта, аспаа-биле сегирип алгаш, эрик кырынче октапкан. Адыг шак ынчаар **балыктаар**.

1. Адыгның балыктаарын чугаалаңар.
2. Кадыргыдан өске балыктарны адаңар.

74. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижиңер.

Пар ыяш хөөлүг, **бак** кижиги балалыг.

Кижиниң эки талаларын чугаалажыңар.

Үлегери: *дузааргак кижиги, ...*

75. Адаанда берип каан сөстөрни ажыглап тургаш, сөс бүрүзүңге аас-биле домактардан чогаадыңар.

Пөс, пөш, баш, беш.

76. Каапкан үжүктөрни кирип бижиңер. Дүрген-чугаада кандыг сөстөр бот-боттарына дөмейлежиپ, катаптаттынып турарын хайгаараңар.

...уга база бустазын,
...улут база бусталзын.
...улут база бусталзын,
...уга база бустазын.

§ 8. Эгезинде [к] — [х] деп үннер кирген сөстөр

Чурукка чугаадан тургузуңар. Чурукта чүвелер-
ниң аттарын адааш, ол сөстөрни бижиң алыңар.

77. Номчуңар.

УЖУРАЖЫЛГА

Кааң, чылыг хүн турган. Суурнуң уруг-
лары каттаары-биле аргаже чорупканнар.
Кызыл-кат, инек-караа сыптарында салбак-
талы берген турган.

Кара-кыс биле Каң-оол саваларын дүрген
долдуруп алганнар. Олар эштеринге дузала-
жып турган.

Чокпак үнүш аразында бичии адыг оглу
көрүп кааннар. Уруглар корга бергеннер.
Адыг оглу уруглардан корткаш, шырыш
аразынче метпеңнеди маңнап кире берген.

Аас-биле харыылаңар:

1. Кандыг каттар билир силер, адаңар.
2. Чугааны чүгө «Ужуражылга» деп адааныл?

78. Номчуңар.

Хажыызында чокпайган кара талда кезек хирилээ ужуп келген.

Хартыга-даа четтикпейн, чилби хайнып, кезенипкен, кедеп орган.

С. Пюрбю

Эгезинде *к—х* деп үжүктөрлиг сөстөрни ушта бижиңер.

79. Сөзүглелди номчуңар. Карартыр парлаан *к*, *х*-биле эгелээн сөстөрни бөлүктөй бижип алыңар. Эге үннерин деңнеңер.

Тыва дээрге бедик дагларның, делгем **ховуларның**, шапкын хемнерниң чурту. Кандыг катты мында чок дээр: **көк-кат, кызыл-кат, киш-кулаа** дээш-ле баар.

Ооң бойдузунуң кайгамчык болганындан ындыг боор, мында **хөөмейжилер**, сыгытчылар база **хөй**.

Төрээн чуртуңар дугайында оон өске чүнү билир силер?

80. Чурукту көрүңер. Аас-биле сөзүглелден тургузуңар.

Чуруктун болгаш сөзүглелдин адын чүү деп адаар силер?

Ажыглап болур сөстөр:

1. Аъттарның өң-чүзүнү: *шокар, доруг, шилги.*
2. Аъттарның чоруу: *даалыктаар, саяктаар, челер.*

81. Номчуңар. Ивиниң эр-кызының аайы-биле аттарын ушта бижип алыңар.

Иви мал Тываның Тожуда бар. Кадыр-каскак тайгаларга аңнап мунар ажыктыг мал. Ивиниң сүдү хоюг. Ооң сүдүнден быштак база кылыр. Эъдин чиир. Бышкаандан идик кылыр.

Кыс ивиниң төлүн анай дээр. Кыс ивини мынды, эр ивини чары дээр, эдер-даа дээр.

Иви мал дугайында чүнү билип алганыңарны сактып чугаалаңар.

Чурукка чугаадан тургузуңар.

82. Хөй сек орнунга *к—х* деп үжүктөрни немеп бижир.

АЗАС

Ажыл-ишчи
...ерээм доостум.
Азас хөлде
...ежээ дүштү.

Дээрниц ...ыдыы,
Хөлдүң ...ыры
Дески ...ерген
...өжеге-ле.

Л. Чадамба

Чурукту көрүңер. Мөгелер дугайында домактардан чогаадыңар.

83. Сөзүглелди номчуңар. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрни киирип бижинер.

ТЫВА ХҮРЕШ

Тывада мөгелер хөй. Шыырак мөгелерге Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Түлүш, Андрей Хертек дээш өскелер-даа хамааржыр.

Мөге салыкчылары ...**өрүкчүлөрни** сонуургадыр, мөгезин мактап алгырар. Тыва ...**үрешти** сонуургавас **кижилер** чок. ...**үреш** үезинде улуг-бичии дивес, стадион сыңмас олуруптар.

Сөзүглелди улаштыр чогаадыңар.

84. Үлегер домакты номчааш, дүжүрүп бижип алыңар. Ооң утказын чугаалаңар.

Холу шимчээр — хырны тодар.

Хоозун чугаа — хүн бадар.

§ 9. **Ф, ц, щ** деп үжүктөр

Чурукта чүвелерниң аттарын шын адап номчуңар.

фартук

щётка

циркуль

Ф, ц, щ деп үжүктөрни үлегерлеп алган сөстөргө бижиир. Чижээ: *светофор, цирк, щётка.*

85. Хөй сек орнунга чогуур үжүктерни киирип тургаш, домактарны бжиңер.

...ирк дыка солун болган. Мото...икл мунуп алган адыгны уруглар кайгаан. Ол свето...орну база билир болган.

86. Номчуңар.

Кудумчу чурумун кижии бүрүзү сагыыр ужурлуг. Орук айыылы деп чүве бар. Чадаг болгаш машиналыг кижилер кудумчу чурумунга, светофорга дүүштүр чоруур.

Сактып бжииринге белеткениңер. Номуңарны хаап кааш, бжиип алыңар. Ном-биле шүүштүрүп көрүңер.

87. Хөй сек орнунга *ф, ц, щ* деп үжүктерни киирип тургаш, дүжүрүп бжиңер.

Хепти ...ётка-биле аштаар. Бисте сүткүр инектер хөй. Авам меңээ ...артук даарап берген. Садыгда пла... бар.

88. Сөс бүрүзүңге бир-бир домактардан чогаадып бжиңер.

Телефон, циркуль, щии.

89. Бөлүк сөстөрни номчуңар. *Ф, ц, щ* деп үжүктерниң сөстөрдө туружун тодарадыңар.

Фабрика, шкаф, телефон, светофор.

Цирк, циркуль, концерт, мотоцикл.

Щётка, борщ, щии, плащ.

Карартыр парлаан сөстөр-биле домактардан чо-
гаадыңар. Кыдыраашка бижип алыңар.

90. Хөй сек орнунга кандыг үжүктөр кирерил,
боданыңар. Дүжүрүп бижиңер.

...игуралыг чуңгулаашкынга Россияның
...игуристери чедишкинниг киржип турар.
Кылымал кылаң дошка танцылап турарын
теле...изорга көргүстү.

91. Номчуңар.

Фабрика — янзы-бүрү хеп даараар бүдүрүл-
ге чери. Силерниң кедип чоруур хептери-
ңерни, сумкаларыңарны ында даарап турар.

Чүнү билип алганыңарны чугаалаңар.

92. Сөстөрни деңнеңер. Утказын тайылбырлаңар.

Сээк — цех.

Шооча — щётка.

Шии — щи.

Карартыр парлаан сөстөр-биле домактардан чо-
гаадыңар.

§ 10. Я деп үжүктүг сөстөр

93. Үлегер домактарны номчуңар. Уя деп сөстүң
үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Куш — уялыг. Уялыг куш чаныган.

Кижиги — чурттуг. Уруглуг кижиги кээргээчел.

Сактып алганыңар-биле кыдыраажыңарга би-
жип алыңар.

94. Чурукту көрүңөр. Чугаадан тургузуңар.

1. Хаяларда чүнү чураан-дыр?
 2. Бижикиг, чуруктуг хаялар көргөн силер бе?
- Тывада бижикиг, чуруктуг хаялар хөй.

95. Сөстөрниц үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.
Аян, аяң, хая, хаяа.

96. Сөс каттыжышкыннарын номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниц үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Улуг **аяк**. Оожум аялга. Кызыл яблок.

Аныяк кижиги. Хаялыг чер. Даянгыштыг кырган.

Хой кежин сояр. Аңны даялаар. Дошка таяр.

97. Номчуңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни немеңер. Күскү айларның аттарын бижип алыңар.

Сент...брь, окт...брь, но...брь.

Эрте, алдын, орай күс дугайында чугаалажыңар.

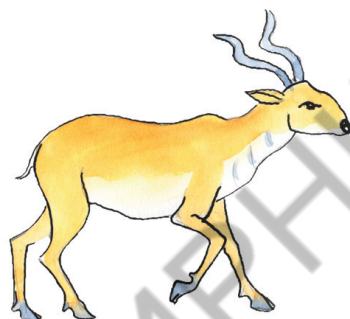
§ 11. Е, э (е) деп үжүктүг сөстөр

элик

эзирик

чээрэн

Чурукта чүвелерниң аттарын адааш, бижип алыңар.

98. Сөстөрниң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Ие, иешкилер, үе, үер.

99. Таблицаны көрүңер. Үжүктерниң сөске туружун көрүп, чижектерден немей адаңар.

Туружу	э	е
сөс эгезинге	элик, эрик ээрэм, ээргииш	— (биживес)
сөс ортузунга	чээрэн, кичээл	терезин, чер инчеек, көпеек
сөс сөөлүңге	хирээ, серээ	ине, тевене, хөкпее берген

Тыва сөстөрнүң эгезинге *е* биживес, *э* бижиир.

Сөстүң ортузунга болгаш сөөлүңге *е* кылдыр бижиир.

Кыскаладыр адаар *э*-ни сөстүң чүгле эгезинге бижиир.

Узадыр адаар *э*-ни сөстүң эгезинге, ортузунга, сөөлүңге-даа *ээ* кылдыр бижиир.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. *Э* (*э*)-ни кажан бижиирил?
2. *Е* (*е*)-ни сөстөрнүң кайызында бижээн-дир?

100. Номчуңар. Домактарны аңгылаңар.

Эптиг-демниг, найыралдыг өөренир бис эртемнерниң эчизинге чеде бээр бис эчизинде шаа барып, эртемденнер, эмчи, башкы болу бээр бис.

Мында каш домак барыл?

101. Хөй сек орнунга *ээ* болгаш *е* деп үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер.

Чел...ш өңү чараш-тыр. Ч...рни, д...рни куржалы бээр. Шеңн... чеч... үнүп к...лген. С...ни манаар мен. Сең... дузалажыр мен.

102. Номчуңар. Сөс бүрүзүңге домактардан чогаадыңар. Чогааткан домактарыңар бижип алыңар.

Эртем, ээлдек, эртен, эжик, ээрем, элик, эвилең.

§ 12. Ё деп үжүктүг сөстөр

103. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар. Ё деп үжүк каш үн илередирин чугаалаңар.

ЧАА ЧЫЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Школага чылдың-на декабрь ай төнчүзүндө чараш шивини тургузар. Бо чылын база чаңчыл ёзугаар класстар аайы-биле чаа чыл байырлалынга келген Соок-Ирей хөй белектер эккелген. Ёнзак шүлүк чугаалааш, ойнаар машина-биле шаңнаткан. Алёна биле Ёндан танцылааш, альбомнар алган. Чаа чыл — ёзулуг-ла солун байырлал.

Чаа чылда кандыг хеп кедер силер, Соок-Ирейден кандыг белек алыксаар силер, чугаалаңар, уруглар.

104. Хөй сек орнунга турза чогуур үжүктөрни киирип тургаш, дүжүрүп бижиңер.

Ү...ржаа акым — казымал байлактар шинчилээр кижиги. Ол удавас эштери геологтар-биле Москвадан самол...т-биле ужуп кээр. Оон олар вертол...тка олурупкаш, машина четпес Тываның ырак булуңнарынче ужуп чоруптар.

Черге, сугга, агаарга чоруур транспорт аймаан адаңар.

105. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаа-
дыңар.

Вертолёт, самолёт, хеме, поезд.

106. Хөй сек орнунга тааржыр ё үжүктүг сөс-
терден киирип бижиңер.

Тываларның чаш кижиниң доюн эртти-
рер, баш дүгүн хылбыктаар ... солун. Би-
чиизинден тура уругларны ... өөредир. Шын
бижилгениң дүрүмнерин ... сөстөрни хы-
наар. ... кижилерни улус кыжырыыр.

Ажыглаар сөстөр: *ёзу-чаңчылдары, ёзу-
чурумга, ёзуургак, ёзугаар.*

§ 13. Ю деп үжүктүг сөстөр

107. Номчуңар. Оюн деп сөстүң үн, үжүктүг
сайгарылгазын кылыңар.

Шыдыраа оюну солун. Тускай бөлгүмнер-
де шыдыраалап өөредип турар. Бо оюн
кижиден боданырын, угаан ажылын негээр.
Боданмайн көжер болзуңза, уттурганың ол.

Чурукка чугаадан тургузуңар:

1. Чурукта кандыг оюнну көргүскен-дир?
2. Кымнар ойнап турар-дыр?
3. Кымнар деп билдингир шыдыраачылар билир
силер?
4. Силерниң школаңарда кандыг спортчу оюн-
нар бооп турарыл?
5. Чурукту чүү деп адап болурул?

108. Номчуңар.

КАДАРЧЫ

Оюмааның ачазы хуузунда хоюн малдап чоруур. Ооң хою өзүп турар. Ында хоюг, нарын, чинге дүктүг хойлар хөй. Кадарган хою өзүп турар дээш, ачам үргүлчү мактадыр.

Чайгы дыштанылгамда ачамның хоюн кадаржыр мен.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Хой малдың ажыы чүл?
2. Хойнуң дүгүнден чүнү кылырыл?

109. Номчуңар.

Хой, шой, дугуй, дой.

Үстүндө сөстөрдө *й* деп үжүк *ю* деп үжүк болу бээр кылдыр өскертип бижирер.

110. Хөй сек орнунга ю үжүктүг сөстөрдөн кирип бижиңер.

Сүттен ... сметананы үндүрүп алыр. Чолаачы машиназының ... чаа дугуй-биле солуп алган. Хая ... куш уязы бар. Өөреникчилер солун ... көргүскөн.

Киирер сөстөр: *дугуйун, хоюг, оюн, куюнда.*

§ 14. Чымчак демдектиг (ь) сөстөр

Чылдың үелериниң онзагай демдектерин адаңар. Кыш, час, чай, күс дугайында тывызыктажыңар.

Чылдың үелеринге хамаарышкан айларны адаңар, домактардан чогаадыңар.

Чымчак демдекти (ь) орус дылдан үлгерлеп алган сөстөргө хереглээр. Чижээ: *лагерь, секретарь, рубль, корабль.*

111. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Печенье, кисель, календарь, лагерь.

112. Номчуңар.

Январь — чылдың эге айы, а декабрь — чылдың сөөлгү айы. Февраль — кыштын сөөлгү айы. Июнь, июль, август — чайнын айлары. Сентябрь, октябрь, ноябрь — күстүн айлары.

Бижиттинмээн айлар чылдың кайы үезиниң айлары-дыр, чугаалаңар. Чылдың бүгү айларының аттарын чурум аайы-биле бжиңер.

113. Сөстөрүни шын адап номчуңар. Оларның-биле сөс каттыжышкыннарындан чогаадыңар.

Словарь, коньки, корабль, күш-культура, рубль.

Үлегери: *Улуг словарь.*

114. Номчуңар.

Тоня конькини эң-не баштай кеткен. Дош кырынга коньки-биле турары берге болган. Эштери аңаа дузалаарлар. Чүгле дидим болур херек.

1. Сөзүглелге аттан бериңер.

2. Дүжүрүп бижээш, чымчак демдек кирген сөстөрүниң адаан шыйыңар.

115. Хөй сек орнунга турза чогуур үжүктөрүни чедир бжиңер.

Кораб..., секрета..., руб..., ко...ки.

§ 15. Слогтар

Сөстө чеже ажык үн барыл, ынча слог бар. *Аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, цц, яа, еэ, ёо, юу* — чаңгыс слог болур.

116. Сөстөрни слогтаңар. Ол сөстөр-биле домактан чогааткаш, дүжүрүп бижип алыңар.

Кызыл, хоорай, Тыва, найысылал.

117. Сөстөрни слогтар аайы-биле бөлүктөңер.

Чер, дээр, аяс, бүргег, одарлыг, диңмирээш-кин, кызаңнаашкын.

1 слогтуг сөстөр:

2 слогтуг сөстөр:

3 слогтуг сөстөр:

4 слогтуг сөстөр:

118. Сөстөрни слогтарга чарып тургаш, дүжүрүп бижиңер.

Өөреникчи, башкы, школа, адалары, иелери, эжишкилер, оолдар, уруглар, стол, самбыра, парта.

Өөреникчи, башкы, школа деп сөстөрдө каш ажык үн база каш слог барыл?

119. Сөстөрниң кезектерин немеп бижиңер. Домактардан чогаадыңар.

эм —

тудуг —

ужут —

120. Слогтарны сөстөр болу бээр кылдыр номчуңар. Ол сөстөрни бижип алыңар.

э —
рик
ник
лик
ки

би —
хи —
се —
ке —
рээ

өр —
ге
ген
тек
гүн

121. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни слогтарга чарып адаңар.

Койгунчугаш бодун мактанып олурган: «Бөрүден-даа кортпас мен. Дилгиден-даа, адыгдан-даа кортпас мен». Кырган койгуннар чыгып келген. Аныяк койгунчугаштар база-ла чедип келген. Кырган кыс койгуннар база калгып келген. Койгуннуң канчаар мактанып олурганын шупту дыңнаан.

Айтырыгларга аас-биле харыылаңар:

1. Койгун бодун канчаар мактанып олурганыл?
2. Койгунну кандыг койгуннар дыңнааныл?
3. Мактанып олурган койгунчугашты чүү дээр бис, уруглар?

122. Баштайгы болгаш сөөлгү слогту барымдаалап, сөстөрдөн тып бижиңер.

да - $\begin{matrix} \dots \\ \diagup \quad \diagdown \\ \dots \end{matrix}$ $\begin{matrix} \dots \\ \diagup \quad \diagdown \\ \dots \end{matrix}$ -ла $\begin{matrix} \text{хоо} \\ \diagup \quad \diagdown \\ \text{ку} \end{matrix} \dots$
 $\begin{matrix} \dots \\ \diagup \quad \diagdown \\ \dots \end{matrix}$ $\begin{matrix} \dots \\ \diagup \quad \diagdown \\ \dots \end{matrix}$ о

123. Слогтарны номчуңар. Бүдүн сөстөр кылдыр дүжүрүп бижиңер.

тут $\begin{matrix} \diagup \quad \diagdown \\ \text{тун} \quad \text{ган} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{тур} \end{matrix}$

$\begin{matrix} \diagup \quad \diagdown \\ \text{гар} \quad \text{ган} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{а-пар} \quad \text{дыр} \end{matrix}$

124. Слогтавышаан, ырлай аарак, номчуңар.

«ШУ-ШУ» ДЕП КОЖАМЫК

Шоваа-Доюм, шу-шу!
Шошкуп орда, шу-шу!
Шынаа ишти, шу-шу!
Шыңгыр-шыңгыр, шу-шу!
Шавар-Доюм, шу-шу!
Шаап орда, шу-шу!
Шаттар, шыктар, шу-шу!
Шаңгыр-шаңгыр, шу-шу!

А. Донгак

125. Үлегер домакты номчуңар, дүжүрүп бижип алыңар. Ажык үннерниң үжүктериниң адаан шыйыңар. Карартыр парлаан сөстөрдө слогтарны айтыңар.

Улуургак болбас дээр.
Уйгужу чорбас дээр.

126. Хоорайлар, суурлар аттарын слогтап бижиңер.

Кызыл, Шагаан-Арыг, Туран, Ак-Довурак,
Чадаана.

Сукпак, Самагалдай, Ак-Чыраа, Шуурмак.

§ 16. Сөстөрни көжүрери

127. Сөстөрни көжүрер кылдыр слогтарга чарып бижиңер. Көжүртүнмес сөстөрни адаңар.

Хой, өшкү, аът, инек, иви, теве, сарлык,
хаван, ыт.

Үлегери. *Өшкү — өш-кү.*

Сөстү бир одуругдан өске одуругже слог-
тар аайы-биле көжүрер.

Чаңгыс үжүктү арттырып-даа, көжүрүп-
даа болбас.

128. Баштай көжүртүнер сөстөрни кезектерге
чарыңар. Ооң соонда көжүртүнмес сөстөрни би-
жиңер.

Шил, теве, ном, саазын, хем, кадаг, кат,
ойнаар, класс, чуңгулаар, хөл, хөлчүк.

129. Номчуңар.

Өлчей-кежик чедиишкин-даа,
Өөрүшкү-даа — кадыкшылда.
Омак-сергек болуру-даа,
Оожургал-даа — кадыкшылда.

Ч. Кара-Күске

Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, олар-
ны көжүрер кылдыр кезектерге чарыңар.

130. Номчуңар.

Бажыңывыс чанында огород бар. Чайын
огород суггарарыңга дузалажып турар мен.
Авам огородунга помидор, огурец, согуна,
редиска, картошка тарып турар.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Силерниң ада-иеңер кандыг ногаалар тарып
турарыл?

2. Кандыг ногааларның аттары кирбээн-дир, бо-
даныңар.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Спорттуң кандыг хевирлерин билир силер?
2. Хүрешти, чадаг чарышты, аът чарыжын со-нуургаар силер бе?

Күзелиңер аайы-биле спортчу секцияларже би-життирип алыңар.

Хүннүң-не сула шимчээшкинден кылып туруңар.

131. Бир одуругдан өске одуругже көжүрүп бол-бас сөстөрни номчуңар. Дүжүрүп бижип алыңар.

Уя, эки, эм, аът, ыт, класс, маас, саат, чаъс, чүък.

Ажык үнү чаңгыс слог бооп чоруур мын-дыг хевирлиг сөстөрни чара көжүрүп болбас.

132. Номчуңар. Ийи ажык эвес кожа үжүктер-ни слог аайы-биле чарып көжүрүңер.

Эртем, алдын, дүлгүүр, картошка, байыр-лыг, чайынды, уйгу, майгыннар, чайлаг, аалдар, алдар, арбай.

133. Чурукту көрүңер. Чугаадан тургузуңар.

Машиналарның шимчээшкинин, чадаг кижилерниң кудумчуну эртер чурумун светофор айтып турар.

Чадаг кижилерниң эртер черлерин тускай шыйып каан болур.

Кудумчуну кежерде, солагай болгаш оң талаже көрүңер. Чоруп олурган машиналарның мурнунче эрте халып болбас.

Хоорайга-даа, суурга-даа кудумчу чурумун сагыыр херек.

Кудумчуга чорааш, кичээнгейлиг болуңар, уруглар!

Ийи кожа ажык үжүктү чара көжүрбес.

Чижээ: *ки-чээл-дээр, өө-ре-нии-ли-ңер.*

134. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни слог аайы-биле чарып көжүрүңер.

Ыт кeжээликтeй хaргa aндaштaныргa,
дээр чүдeрээр, чeр кaзaр бoлзa, чaъc чaap.

Кыжын думчуун дүгүнүң аразынчe суп
aлгaш, бөлдүнгeш чыдыптар бoлзa, coop.

1. Чaъc чaapын, cook бoлурун чүдeн билип aп
бoлурул?

2. Oон өскe чоннуң кaндыг эскериглeрин билир
силeр?

135. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстeрни слог-
тарга чарып адаңар. Oл-ла сөстeрни слог aайы-билe
көжүрeр кылдыр бижигeр.

Бистиң Лeнa,	Бижиир, нoмчуур,
Бичии Лeнa.	Сaнaар, чуруур.
Бичии-дaа бoл,	Бир-лe бaшкы,
Билбeзи чoк.	Бир-лe aртист.

Л. Чaдaмбa

Айтырыгларга хaрыылаңар:

1. Бичии Лeнa кaндыг кижил?

2. Дуңмаларыңар дугайында чугaалaңар.

136. Тывызыкты нoмчуңар, хaрыызын тывыңар.
Карартыр парлаан сөстeрни слог aайы-билe көжү-
рeр кылдыр бижигeр.

Хар чaаптар, удуп кaар.

Хaарыктап кыштаар.

Чaс кeлир, oттуп кээр.

Чaа хeвээр үнүп кээр.

Карартыр парлаан сөстeрдe кaш aжык үн, үжүк
бaрыл, чугaалaңар.

137. Номчуңар.

Харлыг кыжы чыварлыг,
Хаарып кээр соогу кончуг.
Көге-буга, кушкаштар
Хөөкүйлер кызыл-даван
Борбаңайнып, докпаңайнып,
Бо-ла чемнеп чоруурлар.

Э. Кечил-оол

Көге-буга, кушкаштарны чүге кызыл-даван дээ-
нил?

138. Аянныг номчуңар. Сөзүглелге аттан чогаа-
дыңар.

Бии-Хем биле Каа-Хем-
ниң каттышкан черинден
ырак эвесте, барык Кы-
зыл хоорайның төвүнде,
«Азия төвү» обелиск бар.
Ол Тываның бир чараш
ылгавыр демдээ болур.

Тураскаалдың обелиск
улуг бөмбүк — глобус хе-
вирлиг төгериинде дип-
терни чуруп айыткан,
ында Тыва чурту онзала-
нып көстүп турар.

«Азия төвү» Тываның
төп географтыг туружун илередип турар.

§ 17. Тыва алфавиттиң үжүктери

Тыва алфавитте 36 үжүк бар. Үжүк бүрүзү боду тускай аттыг болур.

139. Алфавиттиң үжүктерин шын адаңар.

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж
<i>а</i>	<i>бэ</i>	<i>вэ</i>	<i>гэ</i>	<i>дэ</i>	<i>е</i>	<i>ё</i>	<i>жэ</i>
Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	ң
<i>зэ</i>	<i>и</i>	<i>ий</i>	<i>ка</i>	<i>эл</i>	<i>эм</i>	<i>эн</i>	<i>ың</i>
Оо	Өө	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Үү
<i>о</i>	<i>ө</i>	<i>пэ</i>	<i>эр</i>	<i>эс</i>	<i>тэ</i>	<i>у</i>	<i>ү</i>
Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъ	
<i>эф</i>	<i>ха</i>	<i>цэ</i>	<i>чэ</i>	<i>ша</i>	<i>щча</i>	кадыг демдек	
Ы	Ь	Ээ	Юю	Яя			
	чымчак демдек	<i>э</i>	<i>ю</i>	<i>я</i>			

Алфавит дээрге тодаргай чурум ёзугаар бүгү үжүктерни чыскаап көргүскени. Алфавитте үжүк бүрүзү доктаамал туруштуг.

140. Үжүктерни шын адаңар.

Алфавитте беш дугаар үжүк чүл? Он бир дугаар үжүк чүл? *Л*-диң мурнунда кандыг үжүк барыл, а ооң соонда кандыг үжүк турарыл? *С*-тиң мурнунда үжүктү адаңар, а ооң соонда кандыг үжүк барыл?

141. Бердинген сөстөрнү алфавит ёзугаар чыс-
каап бижирер.

Кыска, үннер, узун, сөстөр, домактар, чу-
гаа, ажык.

142. Аянныг номчуңар. Шүлүктө мергежилдер
аттарын алфавит ёзугаар бижип алыңар.

Кым болуйн?	Чурукчу бооп чурттай
Саанчы боойн бе,	бээйн бе?
Садыгжы бе?	Кым-даа боору —
Сайгарлыкчы?	магалыг-дыр.
Санакчы бе?	Кылыр ажыл —
Дарганнаайн бе?	макталдыг-дыр.
Даараныйн бе?	

Ч. Кара-Күске

143. Ыяштарның аттарын алфавит аайы-биле
бижирер.

Яблоня, хады, пөш, чодураа, дыт, хадың,
шиви, чойган, тал.

144. Чугааны кичээнгейлиг номчуңар.

ЧУҢГУДА

Соокка хөөлбек доңа берген. Эриктеринде
хар чаапкан. Оолдар, уруглар хөөлбектин
харын аштап алган. Орланмаа конькизин ал-
гаш, чуңгуже чорупкан. Конькизин кеткеш,
дош кырынга туруп алган. Ол баштайгы
базымны кылгаш, чуңгулап чорупкан.

Чугааны сактып алганыңар-биле чугаалаңар.

145. Бердинген аттарны алфавит ёзугаар бижиңер.

Оолдар аттары: Болат, Херел, Андрей, Гена, Мерген, Олег, Маадыр, Саян, Петя, Костя, Серёжа, Чыргал.

Уруглар аттары: Сайлык, Маша, Анай, Катя, Валя, Долума, Лена, Чечен, Уран, Кара, Оюмаа, Галя.

146. Номчуңар.

Тудугжунуң ажылдаарда
Тудуп алыр херекселин
Алфавиттиң аайы-биле
Адын адап, бижип көрээл:
Маска, кыскаш, балды, хирээ,
Өрүм, чаныы, шүүче, хаарылга,
Лом, кадаг.

Тудугжунуң ажылдаар херекселдерин адаңар.
Оларны алфавит аайы-биле бижип алыңар.

тудуг

тудугжу

тудар

СӨС

147. Класста бар чүвелерни адаңар. Бижиңер.

Класста бар херекселдер аттары: чүү? —
стол, ...

Өөредилге херекселдериниң аттары: чүү? —
ном, ...

Бисти долгандыр турар бүгү-ле чүве ат-
тыг болур. Ол чүвелерниң ады сөсте сиң-
никкен, сөс-биле илереттинген болур. Ын-
чангаш сөс бүрүзү уткалыг, кандыг-бир
чүвени адап турар.

Сөс чүвелерни, оларның демдектерин бол-
гаш кылдыныгларын көргүзөр: *ном, солун,
номчуур.*

Домак төнгөн утканы (бодалды) илередир:
Алдын күс дүшкен.

§ 18. К ы м? ч ү ү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөр

Чүве ады

148. Чурукту көрүңер. Орус улустун тоолу «Реп-
ка».

Айтырыгларга харыылаңар:

Чурукта чүнү чураан-дыр? Чурукта к ы м? азы
ч ү ү? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвелер-
ниң аттарын адаңар.

Тоолда маадырларның ролюн үлежип алгаш,
чугаалаңар.

Кым? азы чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвелерни көргүзөр сөстөрни *чүве аттары* дээр.

Кижилерни көргүзүп турар сөстөр кым? кымнар? деп айтырыгларга харыылаттынар: *башкы, башкылар, өөреникчи, өөреникчилер*. Кижиден өске чүвелерни көргүзөр сөстөр чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар: *бажың, бажыңнар, мал, малдар*.

149. Чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни ушта бижир. Ол сөстөр чүлөрнүн аттары-дыр? Чүгө оларже чүү? чүлөр? деп айтырыглар салырыл?

Адыг ашак аалга келгеш,
Адыш ишти тараа үлээн:
Авырганнар, кээргеннер,
Аганактар шупту алган.

Күзен — бирни, таан — бирни,
Күшкүл база бирни алган.
Чүгле чаңгыс күскежикке
Чүү-даа артпаан, ыглавыткан.

Ч. Кара-Күске

150. Номчуңар. Аттан чогаадыңар. Хөй сектер орнунга сөстөрдөн кииргеш, дүжүрүп бижир.

Аяс, соок (чүү?) ... турган. Ыяштардан (чүлөр?) ... оожум дүжүп турган. (Кым-

нар?) ... школаже далажып бар чытканнар. Оларны (кым?) ... өөрүшкүлүг уткуп алган. (Чүү?) ... эгелээн.

Кижилерни көргүзүп турар домактарны номчуңар.

151. Чурукта кандыг тыва хептерни чураан-дыр, аттарын адаңар. Тыва идик-хепти чүдөн даараарыл?

Тыпкан сөстериңер-биле бир-бир домактан чогаадып бижигер.

152. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө айтырыгдан салыңар.

Кырган-авам дыка-ла амданныг чөкпөк кылыр кижиге. **Чодураа, мыйырак,** үүргенени чыып кургаткаш, далган кылдыр соктап азы дээрбелеп алыр. Оозундан чөкпөк кылгаш, хере үргөш кадырып каан инек сыңыйларыңа кудуп алыр. Оларын часкаар

кыжын, сүт-саан кызырлып, төрүүр инектерниң сүдү соглуп турар апарганда, ажыдып эгелээр. «Куу час кончуг, уруг-дарыгга бичии-даа болза сүүзүннүг чем херек» деп органын сөөлүндө сактып келгеш, кырган-авамның буянныын магадаан мен ийин.

Е. Танова

1. Чөпекти чүден кылырыл?
2. Чөпекке кандыг үнүштер холуп алыр-дыр?
3. *Сүзүңнүг* дээрге кандыг дээни ол?
4. Кырган-аваңар дугайында чугаалаңар.

153. Айтырыгларга харыылаңар.

1. Үнүштер чүге херегил?
2. Үнүштер кайда-кайда өзүп турарыл?
3. Кандыг каттыг үнүштер билир силер?
4. Кандыг эм үнүштер билир силер?

Оларның аттарын ийи аңгы одуругга бжиңер.

154. Номчуңар.

Школачылар кышкы арганы көөр деп сүмележип алдывыс. Бис аяс хүннү шилип алгаш, чоокку аргаже хаактап чорупкан бис. Бисте шупту он кижиге бар болган. Чамдыывыс хаактап турувуста, чамдыывыс чуңгудан бадып турган. Ол шиитпирниң түңнели биске өөрүнчүг болгаш ажыктыг болган.

К ы м? к ы м н а р? деп айтырыгларга харылаттынар сөстөрүни ушта бжиңер.

155. Номчуңар. Сактып алганыңар-биле чугаа-лаарын оралдажыңар.

Тыва Республиканың девискээри Азия дииптин төп кезээнде чаптыла берген болгаш соңгу чүктен Чөөн Сибирьге, мурнуу-чөөн чүктен Моолга, барыын чүктен Даг-Алтайга хүрээлеткен. Географтыг туруш талазы-биле кончуг эптиг черде турар.

Республика ажыктыг казымалдар, дигриг амытаннар, үнүш-дүжүт болгаш хемнер, хөлдер-биле кончуг байлак.

Ч ү ү? ч ү л е р? деп айтырыгларга харыылат-тынар сөстөрни тывыңар.

156. Чурукта чүвелерниң аттарын адаңар.

Огородка ажылдаарда ажыглаар херекселдерниң аттарын бижир.

157. Баштай к ы м? деп айтырыгга, ооң соон-да ч ү ү? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни ушта бижир.

Өөреникчилер, бажың, оолдар, хар, хойжу, көвүрүг, аңчы, чугай, уруглар, кыдырааш, артист, кудумчу, ажылчын, сыын, чурукчу, кызаңнаашкын, таңныыл.

Кым? Өөреникчи,

Чүү? Бажың,

Кижидугайын кым? кымнар? деп айтырар.

Кижиден өске чүвөлөрнү чүү? чүлөр? деп айтырар.

158. Чурукту көрүңер. Номчуңар. Өг-бүлөңер дугайында чугаалап өөрениңер.

ӨГ-БҮЛӨМ

Экии, уруглар! Мен бөгүн силерге бодумнуң өг-бүлөм дугайында чугаалап берейн. Мээң ачам тудугжу кижиде. Ол бажыңнар тудуп турар. Авам школада ажылдап турар. Ол тыва дыл башкызы. Улуг акым — студент. Ол Красноярск хоорайда эмчи болур дээш, өөренип турар. Бичии дуңмам үш харлыг, ол уруглар сады чоруп турар. Оон ыңай кырган-ачам, кырган-авам база бар. Мен оларга кончуг ынак мен.

Айтырыг бурцун чаңгыс сөс-биле харыылаңар.

1. Кым номчуп олур?
2. Кым аяк чуп тур?
3. Кым дааранып олур?
4. Кым аргыттынып олур?

159. Номчуңар.

Шаанда тывалар чылды — час, чай, күс, кыш деп дөрт үеге чарып, үе бүрүзүнге — үш-үш айларны онаап турган. Айлар тускай ат чок: башкы, ортаа, адак деп сөстөр-биле илереттинер. Чижээ, частың башкы айы (март), чайның ортаа айы (июль), күстүң адак айы (ноябрь) дээш баар.

Сөзүглелге аттан бериңер.

160. Номчуңар. Кайы одуругда сөстөр материалдар аттарын, кайы одуругда сөстөр эт-херекселдерни көргүзүп турарыл?

Кадыыр, маска, хирээ, шүүче, балды, хаарылга. Ыяш, шил, чугай, тууйбу, цемент, даш.

Бижигер.

Херекселдер: (чүлөр?) ...,

Материалдар: (чүлөр?) ...,

161. Номчуңар.

Кадарчы, дилги, ажылчын, хар, чолаачы, даг, космонавт, бижик, далайжы, космос, хеме.

Баштай кым? деп айтырыгга, ооң соонда чүү?
деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни ушта би-
жиңер.

162. Чүвелерниң аттарын адаңар.

Сава бүрүзүн кандыг аъш-чем кылырынга азы
салырынга ажыглаарыл, чугаалаңар. Сөстөрниң
кайы-бирээзи-биле домактан чогаадып бижигер.

Бир эвес сөс чаңгыс чүвени көргүзүп турар
болза, ол сөс чаңгыстың санынга турар.

Бир эвес сөс ийи азы хөй чүвени көргү-
зүп турар болза, ол сөс хөйнүң санынга
турар. Чижээ: *чурт — чурттар, оол — оол-
дар.*

163. Сөстөрни номчуңар.

Сылдыс, ном, карандаш, бажың, өдүрек,
шиви.

Бо сөстөрни хөйнүң санынга бижигер.

164. Номчуңар. Бо сөстөр ылгалдыг бе?

хоорай — хоорайлар

чодураа — чодураалар

кижи — кижилер

садыг — садыглар

хөл — хөлдер

кудумчу — кудумчулар

165. Номчуңар.

Чимис аймаа: яблoк, груша, апельсин, мандарин, банан, ананас.

Чурукта чүвeлeрнiң аттарын адаңар. Олар кан-дыг айтырыгга харыылаттынарыл? Оларның ажыы-ның дугайында чугаалаңар.

166. Шүлүктү номчуңар. Карартыр парлаан сөс-терге айтырыглардан аас-биле салыңар.

Саанчылар хууңун алыр,
Сагган сүт-даа савазыраар.
Комбайнга холдар дээр-ле,
Хову турлаа ажаанзыраар.

Чолаачывыс руль тудар,
Узак черлер кызырлып кээр.
Чогаалчывыс үжүк тудар,
Уран номнар холга келир.

Б. Хөвөңмей

Бижиңер.

Кым? кымнар?: ... , ...

Чүү? чүлөр?: ... , ...

167. Ногааларның аттарын чураанының аайы-биле чыскаап бижиңер.

Согуна, морковь, капуста, картошка дугайында тывызыктардан сактып чугаалаңар.

168. Номчуңар.

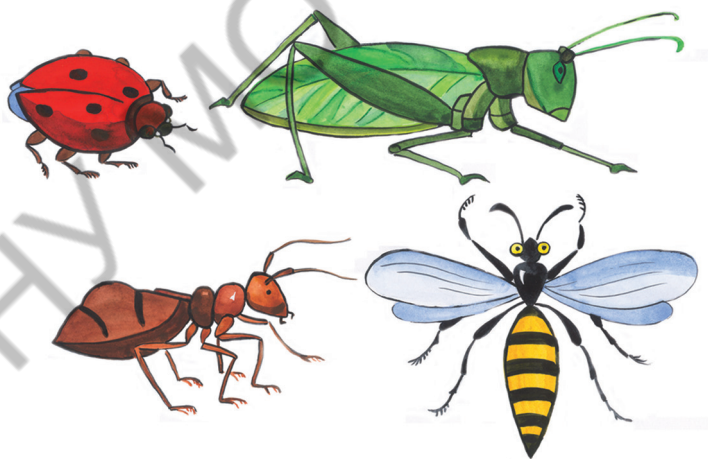
Бичии Алдын-оол чажындан тура-ла көдээде кырган ада-иезинге өөрөнгөн болгаш, чайын-даа, кыжын-даа оларынга чурттап турган. Чогум ада-иези кожуун төвүнде.

Кырган-ачазы ус-шевер кижиге, ооң кылбас-ла чүвези чок: чазаныр, дарганнаар дээш-ле баар. Алдын-оол ооң ажылын үргүлчү хайгаараар болгаш ону дөзексээр турган. Чымчак ыяштар-биле кандыг-ла-бир чүвениң дүрзүзүн чазап алгаш, кырган-ачазынга, кырган-авазынга кээп көргүзөр, олары Алдын-оолду мактаарлар.

С. Таспай

1. Алдын-оол кымны дөзексээр-дир?
2. Кырган-ачазы чүнү кылып турар-дыр?
3. Ус-шевер, дарганнаар деп сөстөрнүң утказын билир силер бе?
4. Сөзүглелди эдерти чугаалаарын оралдажыңар.

169. Чурукту көрүңер. Курт-кымыскактар аттарын бижинер.

170. Дириг амытаннарның чаш төлдериниң аттарын бижип алыңар.

Инектиң төлү —	Бениң төлү —
Өшкүнүң төлү —	Хойнуң төлү —
Тевениң төлү —	

171. Сөстөрни бир аймак бөлүктөргө чарып би-
жиңер.

Хадың, киш-кулаа, хек-даван, дыт, до-
лаана, хүн-эдeрeр, астра, тал, шончалай,
честек-кат.

172. Чуруктарны топтап көргөш, тоолду чурум
ёзугаар сактып чугаалаңар.

§ 19. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр

Демдек ады

173. Шүлүктү номчуңар.

Хоюңнады бүргеп-бүргеп,
«Кодан-майык» уруп-ла кээр.
Дашкаар үнгөш, өрү көөрге,
Даамай харлар арынга дээр.

Калбак шөлдер, кадыр даглар
Харны кедип каастаныптар:
Кокпак талдар, хараганнар
«Койгун кежи» бөрттер кедер.

С. Сарыг-оол

Автор *хар, шөлдер, даглар, талдар, хараганнар*-ны кандыг сөстөрнүң дузазы-биле чуруп көргүскендир? Ол сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынарыдыр?

Шүлүктү ол сөстөр чокка катап номчуп көрүңерем. Олар чокка *хар, шөлдер, даглар, талдар, хараганнарның* кандызын тода билип алдыңар бе? Чүгө?

174. Номчуңар.

ЧАРАШ ТАВААМ

Кадык кудар, быдаа кудар
Калбак таваам, ишкир таваам,
Хээлерлиг, чечектерлиг,
Кедергей-ле чараш таваам.

Ч. Кара-Күске

Тавактың хевирин, шынарын, өңүн тодарадыңар.

Чүвелерниң демдээн көргүзүп турар кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни *демдек ады* дээр. Чижээ: *чырык* (кандыг?) *класс, аяс* (кандыг?) *хүн*.

175. Шүлүктү номчуңар.

Торгу ышкаш хоюг дүктүг,
Тонум чылыг, доңмас-даа мен.
Кулактарым сыргаларлыг,
Кудурукчуум сеглең чараш.

Аңнарның эң бичези мен,
Алдын ышкаш өртектиг мен.
Өлүктөрнiң бирээзи мен,
Өргүн хөй оол, адаңар чээ?

Л. Чадамба

Чүнүн дугайын чугаалап турарын канчап билип алдыңар? Ол сөстөрнi номчуңар. Ол сөстөр кан-дыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

176. Чылдың үелериниң аайы-биле чүвелерниң демдектери канчаар өскерли бээрил, таблицаны тааржыр демдек аттары-биле долдуруңар.

Бойдустуң болууш-куннары	Чазын бол-гаш чайын	Күзүн	Кыжын
Хат	чылыг, чимчак	сериин	соок
Чаъс			
Хүн			
Бүрүлөр			

177. Янзы-бүрү байдалдардан хамааржыр хар-ның демдектерин тодарадыңар. Чижээ: *кылагар, маңган ак, хирлиг, үлдүргей.*

Хар кажан ындыг болурул? Ол чүден хамаар-жып турарыл? Ам ол домактарыңардан харылзаа-лыг чугаадан тургузуңар.

178. Номчуңар.

Эзир дээрге улуг араатан куш. Ол улуг хаайлыг, чидиг дыргактарлыг, көскү карак-

тарлыг. Олчазын топтап тура, ол агаарга оожум дескинип эгелээр. Бир эвес араатан черге бичии амытан көрүп каар болза, адаанче даш дег баткаш, бодунуң күчүлүг даваннары-биле сегирип алыр.

Н. Сладковтуу-биле

Сөзүглелде чүвелерниң хемчээлин, хевирин, шынарын көргүскен сөстөрни тывыңар, оларны хамааржып чоруур сөстери-биле кады ушта бижир.

179. Сөстөрни номчуңар.

Чай, хүн, күске, кыш, дус, чүг, дүн, чаан, чигир, даш.

Кандыг-бир тодаргай демдээ-биле деңнеп болур сөстөрни тывыңар. Оларның демдектерин адаңар. Чижээ: *кыш* биле *чай* — температуразы-биле.

Ол чүвелерниң кайызында ол демдек эң күштүг илереттинген-дир, деңнеңер. Чижээ: *кыш чайдан дыка соок*.

Чүвелерниң демдээн көргүзөр сөстөрниң аразында удурланышкак уткалыг сөстөр бар. Чижээ: *Чайгы хүн дурту узун, а дүн дурту кыска*.

180. Хөй сек орнунга удурланышкак уткалыг сөстөрни тыпкаш, дүжүрүп бижир.

бедик — ...

узун — ...

улуг — ...

семис — ...

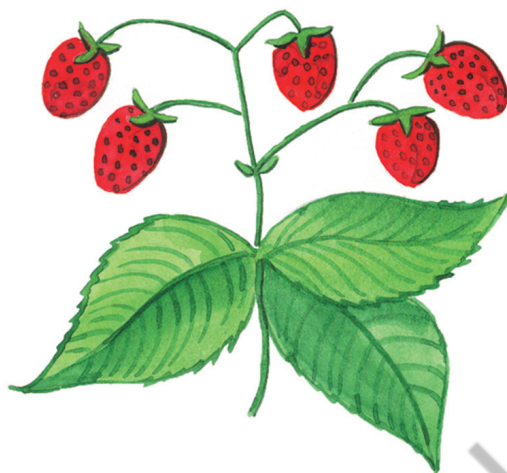
чаа — ...

ырак — ...

чоон — ...

алгыг — ...

181. Чурукту көрүңер.

1. Чурукта чүнү чураан-дыр?
2. Чүү деп кат-тыр?
3. Ооң өңү, чыды, амданы, хевири кандыгыл?
4. Бо кат кайда өзүп турарыл?

Ооң дугайында харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

182. Чувелерниң демдээн тодарадыңар.

Даг, шиви, орук, кымыскаяк.

Чижээ: *арга — шыргай, ырак, ногаан.*

183. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, кандыг? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрни дыйлагар шыйыг-биле, чүү? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрни чаңгыс шыйыг-биле шыйыңар.

Суук сүт. Хоюг өреме. Аар чүък, чиик чүък. Чылыг хүн. Соок хат. Ак хар, кара чер. Балыктыг хем. Аңныг арга.

184. Чүвелерни демдээн барымдаалап тывыңар.

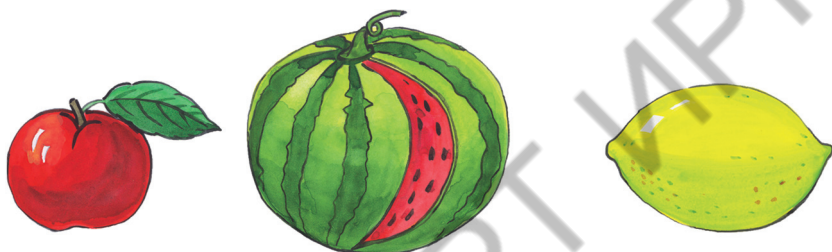
Часкы, хөглүг, ыыткыр ...

Бяш, төгерик, чемненир ...

Күскү, сарыг, кызыл, өкпең ...

Чижээ: *Оңмас, ногаан, чидиг бурулуг...*
(шиви).

185. Чуруктарда чүвелерни адаңар.

Кып-кызыл, боп-борбак, сап-сарыг.

Бердинген сөстөр чүвелерниң кандыг демдээн көргүскенил?

Чуруктарда чүвелерге тааржыр демдек аттарын тыпкаш, сөс каттыжышкыннарын тургузуңар.

186. Эжиңерниң адын, фамилиязын адаңар. Эжиңерниң окур-хевирин көргүскен демдек аттарындан тывыңар.

Чижээ: *Бажының өңү — ... , карактары — ..., узун дурту — ..., аажы-чаңы —*

Чыып алган сөстериңер дузазы-биле эштериңерниң окур-хевирин чуруңар.

187. Номчуңар.

Күштүг, эки —

Кажар, кичээнгейлиг —

Чараш, эвилең, эки —

Чараш, каржы, кара сагыштыг —

Үстүндө бердинген демдектер аайы-биле номчаан тоолдарыңарның маадырларын тодарадыңар. Домактардан чогаадыңар.

188. Чүвелерниң дөмей болгаш ылгавыр демдектерин тодарадыңар.

Аът биле ыт, сандай биле стол.

1. Дөмей демдектери :

2. Ылгалдыг демдектери:

189. Чылдың кайы үезинге ынак силер? Ол үе чүзү-биле онзагайыл, бижир.

Чижээ: Мен кышкы цеге ынак мен. Кышкы цеге хаактаар, конькилээр, чуңгулаарга эки.

Чүвелерниң демдектерин көргүзүп турар сөстөрниң адаан шыйыңар.

190. Номчуңар.

Будуктуг ыяшка куш чыглыр,
буянныг өггө чон чыглыр.

Карартыр парлаан сөстөргө айтырыгдан салыңар. Дүжүрүп бижээш, утказын сактып алыңар.

191. Бердинген сөстөрни ажыглап тура, сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар.

Кара-хүрең, ак-көк, кара-ногаан, хүрең-кызыл.

192. Номчуңар.

Март айның төнчүзү. Арыг иштинде кара суг шулурткайнып бадып чыткан. Куштар ында-мында мыжырткайнып, уяларын долгандыр ужуп чоруп тургулааннар. Хүлөр-оол ыяштар аразынга кылаштаарга, черде кагжыргай будуктарның сынган даажы дызырткайнып турган. Ол далаш чокка кургаг будуктарны чыып алгаш, одаанче базыпкан.

К. Симчит

К а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни тывыңар.

Сөзүглелден *кагжыргай* деп сөстүң утказынга чоок сөстү тывыңар.

193. Номчуңар.

Эрин ирейниң Эзирек деп ыды бар. Ол Эзирек болза чаш уруглар азырап, карактаарынга чамдык кырган-авалардан дудак чок. Харын-даа артык дизе хөөрем эвес. Ынчангаш ашактың өглүг оолдары, кыстары Эзирекке уругларын карактадыр дээш былаажып турарлар.

Боду кончуг улуг-даа эвес, безерек хаважыгаш-даа эвес, кончуг чазадак, шевергин ыт чүве. Шала ак-сарыг: колдуунда-ла ак деп сөглээр. Дүгү ангор өшкү дег, хоюг, дырап каан чүве дег суук, кезээде арыг чоруур. Карактары кара-кара болгаш чааш, томаанныг. Думчуу база кылаң кара.

С. Сарыг-оол

Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнү тывыңар. Ол сөстөр чүвениң кандыг демдектерин көргүзүп турар-дыр? Номчаан чүүлүңерни сактып чугаалаңар.

194. Карартыр парлаан сөстөргө утказы чоок сөстөрдөн хөй сектер орнунга киирип бижирер.

чүгүрүк койгун — ... койгун

кажар дилги — ... дилги

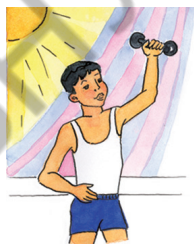
силиг диинч — ... диинч

чазый бөрү — ... бөрү

§ 20. Канчап тур? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр

Кылыг сөзү

195. Чуруктарны көрүңер.

Чурукта оолдуң чүнү канчап турарын чугаалаңар.

Чогааткан домактарыңарны бижип алыңар.

Кылдыныгны көргүзүп турар сөстөргө аас-биле айтырыглардан салыңар.

Тыва дылда чүнү кылып тур? чүнү кылган? канчап тур? канчаар? канчанган? чүнү кылырыл? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвелерниң кылдыныын көргүзөр сөстөрни *кылыг сөзү* дээр. Чижээ: *номчуп тур, номчаан, номчуур.*

196. Чурукту көрүңер.

1. Аът чарыжы кандыг байырлалдар үезинде болурул?

2. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар, аъттың чоруун көргүскен сөстөрни сактып бижичер. Чижээ: *саяктаар, чыраалаар...*

3. Кыска сөзүглелден тургузуңар.

197. Кым? Чүнү кылып тур? деп айтырыгларга харыылап бижичер.

Башкы, эмчи, өөреникчи, балыкчы, чурукчу, уруг.

Хереглээр сөстери: *удуп чыдыр, эмнеп тур, бижип олур, чуруп тур, балыктап тур, башкылап тур.*

Кым? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнү чаңгыс шыйыг-биле, канчап тур? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнү ийи шыйыг-биле шыйыңар.

198. Номчуңар.

**МЕН КАНЧААР ХҮН ЭРТТИРИП
ТУРАР МЕН**

Эртен туруп келгеш, кеттинер, чунар, дыраныр, чемненир болгаш номнарымны чыып алгаш, школаже чоруптар мен. А кезжэ онаалгалар күүседир мен, ном номчуур мен, дневник долдуурар мен. Авамга дузалажыр мен. Хостуг үемде эштерим-биле даштыгаа ойнаар-кыс-биле ойнаар мен. Оон келгеш, удуур мен.

Уругнуң чүнү кылып турарының аайы-биле бижиңер.

Уруг эртен туруп келгеш, ...

Уруг школадан келгеш,

Уруг хостуг үезинде ...

199. Номчуңар.

ЧҮНҮҢ ҮНҮН ЧҮҮ ДЭЭР БИС?

Бир-ле черден ыры
Бистиинге бо келген.
Бөлүк буга ону
Мөөрежиб бустаан.
Хат ырны дораан
Хааладыр үрген.

Хава биле кырза
Хала чокка ээрген.
Дээлдиген ырны
Дээринге киштээн.
Ыргак-сээк чүгле
Ыглаңнадыр ыылаан.

Киженин аът база
Киштеп ырлай берген.
Ону дыңнаан элик
Огуруп-ла үнген.

Амытаннар шупту
Аңгы-аңгы үннүг.
Ынчангаштың ону
Ылгаарывыс албан.

Ч. Кара-Күске

Дириг амытаннарның аттарын, оларның кылдыныын барымдаалап шүлүктен ушта бжиңер.

... бустаан. ... ыылаан.
... ээрген. ... огурган.
... киштээн.

200. Номчуңар. Аътты канчаарыл, чугаалаңар.
Дүжүрүп бжиңер.

Канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнүң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Аътты мунар, тергелээр, шанактаар, киженинээр, өртээр, эзертээр, чүгеннээр, дагалаар, имнээр, оъткарар, соодар, шалбалаар, сыдымнаар.

201. Өг-бүлөңер кижигүннери хостуг үезинде чүнү кылып турарыл, сактып бжиңер.

Үлегери: *Мен хостуг цемде хоккейлээр мен. Дуңмам шыдыраалаарыңа ынак.*

1. «Хостуг үеде» деп кыска сөзүглелден тургузуңар.

2. Сөзүглелде кижиниң кылдыныын көргүзөр кандыг сөстөрни ажыгладыңар?

3. Ол сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

202. Чурукту көрүңер. План ёзугаар чугаадан аас-биле тургузуңар.

1. Тываның хөгжүм-шии театры.
2. Клазывыс-биле шии көрүп чораан бис.
3. Шииде алдарлыг болгаш аныяк артистер ойнап турар.
4. Шиини шупту сонуургаан.

203. Номчуңар.

МЭЭҢ АЖЫЛЫМ

Бажың иштин эдип кагдым.
Бажым дырап, чунуп алдым.
Өрээлимни агаарлаттым.
Өөгүмнү илип алдым.

Олямны ойнаттым-даа.
Огородту суггардым-даа.

Чечен сөстүг шүлүктөрнү
Шээжилээр дээш, номчудум-даа.

Ажыл шагы доосту бээрге,
Авам, ачам чанып келир.
Ажылымны көрүп кааштың:
«Алдын-кыстың кежээзин» дээр.

Л. Чадамба

Бичии Алдын-кыс бажыңыңа чүнү кылып турар-дыр? Силер бажыңыңарга чүнү кылып туура-рыңарны чугаалаңар.

204. Күш-культура кичээлинге чүнү кылып турар силер, бижинер.

Үлегери: *Мен күш-культура кичээлинге бөмбүктээр мен. Оля чаржыр.*

Кым? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнү чаңгыс шыйыг-биле шыйыңар. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнү ийи шыйыг-биле шыйыңар.

205. Чурукту көрүңер. Дараазында сөстөрнү ажыглап тургаш, сөзүглелден чогаадыңар.

Меңги харлыг, бедик тайга; хову, дөңчү-гештер; улуг, бичии тарбаганнар.

206. Номчуңар.

Бедик даглар мээстери
Белинге киир **берзенгилээн**,
Ам-даа харлыг шынаа, шөлдер
Адааргаан дег көрүп чыткан.

Кажаа чаны хүннээректе
Хамык чаш мал сиген чиген,
Чаржып ойнап **дешкилешкен**,
Часкы хүнде хөглээн турлар.

Л. Чадамба

1. Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынарыл?

2. *Берзенгилээн, дешкилешкен* деп сөстөргө чоок уткалыг сөстөрдөн тывыңар.

207. Номчуңар.

МЭЭҢ ДУЗАЛАКЧЫМ

Чечекмааның авазы яслиде ажылдап турар. Чечекмаа ийиги класста кончуг эки өөренип турар. Школадан келгеш, чечектерин суггарар, шалазын аштап арыглаар, аяк-савазын чуп каар. Чечекмаа ажылга ынак кежээпей-дир. «Чечекмаа — мээң эки дузалакчым» деп авазы мактаар.

Айтырыгга аас-биле харыылаңар.

Сөзүглелди чүгө «Мээң дузалакчым» деп адааныл?

208. Номчуңар.

ЧАРАШ ЧОРУ!

Аякка шай чайгылдырба,

Аъш-чем-даа төгүлдүрбе.

Аваң, ачаң сөзүн дыңнап,

Арыг-силиг, чараш чору.

Кеткен хевиң хирлендирбе,

Хере базып, аштап, чуп чор.

Артың-мурнуң көрдүнгүлөп,

Арыг-силиг, чараш чору.

Эрги-каксы, кандыг-даа бол,

Эки чүлгүп, аштап ап чор.

Аксың-дизиң үргүлчү чуп,

Арыг-силиг, чараш чору.

Амыдырал культуразын

Анчыгзынмайн, сагып чору.

Аалга, черге, кудумчуга

Арыг-силиг, чараш чору.

Ч. Кара-Күске

1. Өөреникчиниң сагыыр ужурлуг чүүлдерин сактып бжиңер.

2. Үлегер домакты сактып алыңар.

Улугну хүндүлээр,

Бичиини карактаар.

209. Бердинген сөстөрдөн домактар болу бээр кылдыр тургузуңар.

1. Чараш, ховаган, кырын, эгеледи, капуста, долгандыр, ужуп.

2. Ыттары, келди, маңажып, уткуй, аалы-выстың, бистерге.

3. Тур, диин, халып, кызыл-сарыг.

210. Номчуңар.

Шыкка бир-ле чүве шылырт дээн. Даш-оолдуң чүрээ шимирт дээн. Ол шимээн чок, шимчеш дивейн турупкан. Шыпшың дүшкен. Бичии болганда, «шарт-шарт» дээш, чанындан шартылаа ыңай шурай берген. Даш-оол ам-на оожургап, улаштыр кылаштап чорупкан.

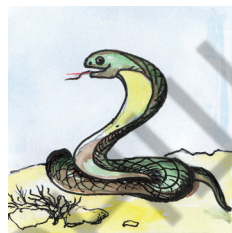
Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

211. Домактың сөөлүңгө үн доктаашкынын кылып тургап, номчуңар.

Каът бажыңнарда дыка хөй кижилер чурттап турар бүдүрүлгө черлеринде янзы-бүрү мергежилдиг улустар ажылдап турар бичии чаштар уруглар сады чоруп турар бис школаларда өөренип турар бис.

Сөзүглел каш домактан тургустунган-дыр? Канчап турар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни тывыңар.

212. Чурук бүрүзүнгө бир-бир домактардан чогаадыңар. Чогааткан домактарыңарны бижип алыңар. Канчап тур? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрнүң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Үлегери: *Сугда балык эштин чор.*

213. Номчуңар.

Акым үргүлчү-ле номчуттуңар, номчуп алган номун меңээ дыка солун кылдыр чугаалап бээр. Акым дыка кезжээ кижини — инек, хаван, дагаа кажаазын, херим иштин аштаар, огород суггарар. Өөренири база дыка эки.

Э. Мижит.

Бирги, ийиги, домактарны дүжүрүп бижиңер. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрнүң адаан шыйыңар.

214. Чурукту көрүңер.

Айтырыгларга харыылаңар.

1. Кижиг хөй номчуттунар болза эки, чүгө дээрге:
2. Бирээде, ном номчуурга, ...
3. Ийиде, ном номчуурга, ...
4. Үште, ном номчуурга, ...

215. Номчуңар.

Хөрөктөнип ажынган,
Көстүг кезээн чайганган,
Хөл дег чажыын чаштынган,
Хөрүүн үрүп эшкииргээн.

*(Динмирээшкин, кызаңнаашкын,
чаашкын, хат)*

Тывызыктың харыызын чүү? деп айтырыгга харыылаттынар одуругга бижир. Тывызык иштинден канчанган? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрүни оң талазынга ушта бижир.

Чүү? | Канчанган?

216. Номчуңар.

Ылым-чылым дүрлү берген чыткылаардаа. Ынчап чыда тура халааш, огланыр. Ооң соонда шурагылап, оюн эрээр.

Талыгырда шимээн-даашты дыңнап кааптар, таан дыыжы кулактарлыг шынчы өңнүк.

А. Шоюн

1. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турардыр? Ол сөске айтырыгдан салыңар.
2. Ыттың кылдыныын илередир сөстөрүни ушта бижир.

217. Номчуңар.

Тывалар он ийи дириг амытан аттарындан тургустунган календарьны ажыглап турган. 60 чыл эргилделиг дириг амытаннар аттарындан тургустунган календарьны — ыяш, от, чер, демир болгаш суг деп беш халапка чарып турган. Олар — көк, кызыл, сарыг, ак болгаш кара деп өңге чарлыр.

Тыва чыл санаашкынының аттарын сактып чугаалаңар.

218. Номчуңар.

Хоорайның төп эмнелгезинде кандыг-даа мергежилдиг эмчилер бар. Олар тус-тузунда карак, кулак, чүрек, бүүрек аарыгларын эмнеп турар.

Эмчи мергежили эң-не берге болгаш харыысалгалыг. Эмчилер хүн бүрүде бистерни кадык чорзун дээш, хайгаарап, эмнеп турар.

Аарывас дизе, кижини бүрүзү чажындан тура кадыын камнаар ужурлуг. Ынчан ол өзүп келгеш, кадык-шыырак кижини болур.

Кижини ажил база дадыктырар. Күш-ажылга ынак кижини белен аарывас болур.

Ынчангаш кижини чажындан ажилгыр, кезжээ чоруур болза эки.

Янзы-бүрү мергежилдер дугайында чугаалажыңар.

§ 21. Ат болгаш фамилияларга улуг үжүк

219. Клазыңарда оолдарның болгаш уругларның аттарын бижиңер.

Оолдар аттары:

Уруглар аттары:

Эштериңерден аттарының утказын, кайыын тып-тып келгенин айтырып көрүңер. Бир эвес адыңар утказын билбес болзуңарза, оларны улуг улустан айтырып, шинчилеп көрүңер. Чижээ:

Арыяа (санк.) — ыдыктыг, буянныг, дээди.

Долума (төв.) — хостакчы, камгалакчы, болчукчу.

220. Айтырыгларга үлегер ёзугаар харыылаңар.

Үлегери: — Алышкылар деп кымнарыл?
Кады төрээн оолдарны алышкылар дээр.

— Угбашкылар деп кымнарыл?

— Кымны даайым дээрил?

— Кымны даай-авай дээрил?

221. Угбаларыңарның, акыларыңарның, дуңмаларыңарның фамилиязын, адын, адазының адын бижиңер.

Фамилиязы	Ады	Адазының ады
Ооржак	Аржаана	Кара-ооловна

222. Төрелдериңерниң адын, фамилиязын, адазының адын база мергежилин бижир.

Төрел харылзаазын илереткен сөс	Төрелиниң ады, фамилиязы, адазының ады	Мергежили
угбам	Ондар Солаңгы Даадыровна	эмчи
даайым	Ооржак Алдын-Херел Серенович	чолаачы

223. Үлегер домактарны сактып тургаш, чедир бижир. Утказын тайылбырлар.

Ава кижил төлүм дээр...

Иелиг кыс шевер...

Ада төрели алдын...

Ада сөзүн артынга кагбас...

Үлегер домактарда кижилерниң ниити аттарын тывыңар.

224. Эжиңерниң дугайында чугаалаңар.

— Эжиңниң адын кым дээрил?

— Ол каш дугаар класста өөренип турарыл?

— Ол кайы кудумчуда чурттап турарыл?

— Ол хостуг үезинде чүнү кылырынга ынагыл?

— Сен эжиң-биле кандыг эртемнерге ынак сен?

— Сен эжиң-биле кады кандыг бөлгүмче барып турар сен?

— Эжиңниң кандыг аажы-чаңы сеңээ тааржыр-дыр?

Ат болгаш фамилияны, адазының адын улуг үжүктөр-биле бижиир. Чижээ: *Ооржак Сереңмаа Сундуевна*.

225. Тываның сураглыг херээжен кижилериниң аттарын фамилияларының дузазы-биле тывыңар.

1. Тываның хоочун артизи, «Хайыраан бот» деп шииде Караның ролюн ойнап чоран артист — Мунзук ...

2. Тыва ие кижиниң уруу, бүгү делегейде сураглыг чурукчу — Рушева ...

3. Ча адар спорт талазы-биле Олимпий оюннарының киржикчизи — Достай ...

Үстүнде ады кирген сураглыг херээжен кижилерниң аттарын сактып алыңар.

226. Ниити болгаш хуу аттарны улаштыр бижиңер.

Ниити аттар: *ача, ава* ...

Хуу аттар: *Омак, Чечек* ...

227. Нарын аттарны шын бижиңер.

Алдын-Херел, Анай-Хаак, Биче-кыс, Орлан-оол.

228. Кыс уруглар аттарын, оол уруглар аттарын аңгылап бжиңер. Нарын аттарның шын бжиинрин, адаарын сактып алыңар.

Аржаан, Солаңгы, Анай-Хаак, Долума, Анай-оол, Анай-Саар, Анай-Кара, Алдын-Херел, Адыг-оол, Дамба-Доржу, Ай-Чүрек, Хүн-Сулуу, Ай-Херел, Хүн-Чүрек, Алдынкыс, Артыш.

229. Сөзүглелди аянның номчуңар. Кижилерниң аттарын ушта бижээш, улуг үжүктерниң адааншыйыңар.

УРАНМААНЫҢ ОЙНААР-КЫЗЫ

Уранмаа садигинге авазы-биле кады келген.

— Эки-и, Лидия Михайловна! — деп, бичии уруг мендилээш, өөрүшкүлүг чугаалаан: — Бис чедип келдивис.

Эмчи хөглүг каттырымзап, чугаалап үнген:

— А-а! Эки-и, эки-и! Авашкылар иелээн келген ышкажыл.

Уранмаа эмчизиниң арнынче көрбүшаан:

— Чок-чок! Бис үжелээн келдивис, Лидия Михайловна — дээн.

Эмчи «оон ыңай кым бар чоор?» дээн бодалы-биле дилегзине аарак көргүлээн. Өске кым-даа чок болган.

— Ынчаарга бирээңер кымыл, Уранмаа?

— Бо бичии Юлияжык келди — дээш, ол ойнаар-кызын көргүскен.

— Чаптанчыгбай сени-даа! — деп, эмчи
Уранмааны чассыткан.

Х. Ойдан-оол

230. Номчуңар.

Кижиниң адын адаары — нарын болгаш
онзагай болуушкун. Кижиниң ады ээзиниң
салым-чаяянынга, амыдыралынга улуг ужур-
уткалыг. Адындан кижиниң аажы-чаңын,
мөзүзүн билип ап болур дээр.

Ат адаарда мындыг чүүлдерни сагып кө-
рүп турар:

— чурттап чоруур азы төрүттүнген чери-
ниң онзагай чүүлүн демдеглеп адаар: Ар-
тыш, Хемчик;

— экини күзеп адаар: Буян, Чыргал;

— арын-шырайын, даштыкы хевирин дүр-
зүлөп адаар: Кызыл-оол, Кара-кыс;

— ойзуп адаар: Өшкү-Саар;

— алдарлыг кижилерниң ады-биле адаар:
Сүбедей дээш оон-даа өске.

Чечен-оол, Кежик, Сайлыкмаа, Сылдыс, Даш-оол,
Чечекмаа, Чойгана бо аттарны чүнү сагып тургаш
адаан-дыр, тайылбырлаңар.

231. Номчуңар. Чамдык сөстөрниң эгезин чүгө
улуг үжүктөр-биле эгелеп бижээнил?

1. Чогаалчы Леонид Борандаевич Чадамба-
ның шүлүктөрүн өөренип турар бис. 2. Чогаал-
чы Чооду Күнзекович Кара-Күске уругларга

дыка хөй шүлүктөрнү бижээн. 3. Композитор Вячеслав Альбертович Танов уругларга хөй ырларның аялгазын чогааткан.

232. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрнү чедир бижир. Шын бижилгезин тайылбырлар.

Эртен элээн частай каапкан. ...уман чоорту арлы берген. Частыг эртеннерде аңнаарга, аң ыя...п-ла таваржыр. Ынчангаш аңчылар эртежик аъттаныпканнар. Оът-сигенниң шалыңы черже дүжүп турган. ...айгаларның бедик ка...ттарында те-чуңманың даажы дыңналган.

233. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрнү немеп бижээш, шын бижээниңерни словарь-биле шүүштүрүңер.

...ыва, кон...ки, о...ттуг, а...аар, э...и, ...уман, а...ак, а...пар, кат...ырар, кет...инер, а...ттаныр, от...ар.

аппаар

каттырар

пөс

пөссүг

§ 22. Азырал амытаннарның шола аттарына улуг үжүк

234. Номчуңар.

Азырал амытаннарның ниити аттары: *инек, аът, ыт, моортай, хой, өшкү.*

Азырал амытаннарның шола аттары: *Калчанак, Челер-Ой, Васька, Көстүк.*

Азырал амытаннарның шола аттарын улуг үжүк-биле бижиир. Чижээ: Эгерек, Оглаа-Шилги, Хертеш-Хүрең, Саарзык-Мыйыс.

Май 9 — Тиилелге хүңү

235. Номчуңар.

Хөй чылдар эртсе-даа, Вера Байлак бодунуң аныяк, дайынчы үезин утпаан. Ада-чурттуң дайынының эң дүшкүүрлүг хүннеринде Вера Байлак Совет шеригниң кезээнге эки турачы бооп кирген. Эки турачы кыстар шупту он кижии болган.

Тыва эки турачы шериг кезээн баштай дайынчы белеткелге өөреткеш, фронтуже аъткарыпкан.

Бирги Украина фронтузу. Маңаа Тываның эки турачы эскадрону тулчуп турган.

Дайын үзінде маадырлыг чоруу дээш, Вера Байлакты «Ада-чурт дайынының» ордениниң бирги чергези-биле шаңнаан. Ты-вазынга тиилелгелиг ээп келирге, ону Респу-блика Ордени-биле база «Германияны ашкан тиилелге дээш» деп медаль-биле шаңнаан.

1. *Душкүрлүг* деп сөске чоок уткалыг сөстөн тывыңар.

2. *Ада-чурттуң дайыны, эки турачы эскадрон, маадырлыг чорук* деп сөстөрниң каттыжыыш-кынын дүжүрүп бижээш, шын бижиирин сактып алыңар.

236. Номчуңар. Утказын тайылбырлаңар.

Тайбың дээш, найырал дээш туржуп тур бис. Дайын-чаа болбазын деп күзеп тур бис.

1. Сактып бижииринге белеткениңер.

2. Бижип алганыңарны ном-биле шүүштүрүңер.

237. Хөй сек орнунга сөстөрни кирип бижиңер.

Берлин хоорайда улуг ... тургускан. Ба-жыңнардан бедик ногаан тей кырында ... кылган маадыр туруп турар. Бир холунда аар ..., өске холунда бичии уруг көдүрүп алган турар. Бедиктен солдат, тайбыңче халдаар дайзыннар бар бе дээнзиг, ... көрүп турар.

Киирер сөстөр: *тураскаал, даштан, хы-лыш, түрлүг.*

238. Номчуңар. Дириг амытаннарның аттарын ийи одуругга аңгылаңар. Ниити аттарын — солагай, шола аттарын оң талазынга бжиңер.

1. Бисте Дөңгүр-Шилги деп инек бар. Ол сүткүр инек. 2. Ачамда Оглаа-Шилги деп чүгүрүк аът бар. 3. Черликпен — угаанныг ыт.

239. Чурукту көрүңер. Азырал амытаннарга шола аттардан бериңер. Оларны дараазында үлегер ёзугаар бжиңер.

Үлегери: *Бо Калчан-Шилги деп инек.*

240. Номчуңар. Ыттың ниити болгаш шола адын ушта бжиңип алыңар.

ТЕНЕК ХАВА

Эгерек деп хаважык	Ооң-биле ойнап-ойнап,
Элдепейлиг чаңныг де.	Ол-ла черге октаптар.
Бопук анаа чыттырбас,	Чуду-кара уруглар дег,
Бо-ла алгаш ыңай боор.	Чурум билбес хаважык.

Е. Танова

Ыттарның кандыг шола аттарын билир силер, сактып чугаалаңар.

241. Азырал амытаннарга чүге ындыг шола аттар бергенин тодарадыңар. Таблицаны долдуруңар.

Азырал амытан- нның ниити ады	Азырал амытанның шола ады	Онзагай демдектери
кулун	Сылдыс-Шокар	
инек	Дагыр-Мыйыс	
хава	Көстүк	
анай	Сыргалыг	

242. Номчуңар. Дириг амытаннарның шола аттарын адаңар.

ХАЙГЫЫЛЧЕ

Космосче бир дугаарында бистиң өңнүктеривис — ыттар чорааш келгеннер. Эртемденнер оларны хайгыылче чоруткан. Ракеталарга Лайка, Белянка болгаш Пёстрая, Белка биле Стрелка, Чернушка биле Звёздочка ушканнар. Отважная деп ыт космосче беш катап чораан.

Ыттарның шола аттарын ушта бижирер.

243. Номчуңар.

АНАЙЛАРЫМ

Анайларым ийи,
Артында-ла ийис.
Дөмейлери аажок,
Дөңгүр-дөңгүр, көк-көк.

Кулактары бичии,
Куштуу ышкаш шумаш.
Моюннары база
Мончуктарлыг чараш!

Ч. Кара-Күске

Анайларның онзагай демдектерин тодарадыңар.
Ол демдектерин барымдаалап кандыг шола аттар
берип болур-дур, бжиңер.

244. Номчуңар. Азырал амытаннарның шола
аттарын адаңар.

1. Ачамның аңнап мунар Челер-Ой деп
аъды бар. 2. Диинээрде оозун мунуп алыр.
3. Эгерек деп ыдын эдерттип алыр. 4. Оюн
Секеңмаа Калчанаң деп инээнден хөй сүт
сагган. 5. Бистиң Саарзык-Мыйыс деп инээ-
вис кончуг сүткүр.

245. Бодуңнуң инээңниң, аъдыңның, ыдыңның,
моортайыңның шола адын бжи.

Аъдым ады ..., ... , ыдым ады ...,

246. Азырал амытаннарның чүзүнүн көргүскен
сөстөрүни сактып бжиңер.

Үлегери:

Инек — шилги, ...

Аът — доруг, ...

Өшкү — өле, ...

Чүзүнүн барымдаалап, оларга кандыг шола ат-
тар берип болур-дур, бжиңер.

247. Чуруктарны көрүңер.

Домактарны номчуңар. Оларны чуруктарның дес-дараалашкаанга таарыштыр шилип киириңер.

ШЫНЧЫ ӨҢНҮК

Хемеzi хенертен чайлы берген.
Кара-оол хемеден сыырткыыштап турган.
Оол сугже дүжүп, алгырып эгелээн.
Шарик оолдуң хөйлеңинден ызырып ал-
гаш, эрикче үндүр сөөртүп эккелген.
Оолдуң Шарик деп ыды сугже кире халаан.

§ 23. Чурттар, хоорайлар, суурлар, кудумчулар, хемнер аттарынга улуҕ үжүк

Чурттар, хоорайлар, суурлар, кудумчу-
лар, хемнер аттарын улуҕ үжүк-биле
эгелеп бижиир.

Чижээ: *Тыва Республика, Туран хоорай,
Сукпак суур, Хемчик хем, Байкал хөл.*

248. Номчуңар. Аржаанның ады канчаар тып-тып келген-дир, сөзүглелден тывыңар.

БЕЛ

Бел аржаанының ат-сураа чүгле кожуунда эвес, өске черлерде база нептерей берген. Адааны ылап-ла шын. Бай-Тайганың белинде тейлерден үнүп чыдар. Шоргалардан саарлып турар суглар хүн херели-биле азы чаашкын соонда дугаланы бергилээр челээштер ышкаш.

Аңаа даянгыыштыг келген улус эмненип эттингеш, даянгыыжын каапкаш, чанып турары ховар эвес.

Б. Чюдюк

Ийи сөстен тургустунган хоорай, суур, хемнер, хөлдер аттарын дефистеп бижиир:
Каа-Хем, Сарыг-Сеп, Шагаан-Арыг, Тес-Хем.

249. Нарын хуу аттарның бирги кезээн чедир бижиңер.

... -Аксы, ... -Хөл, ... -Бажы, -Хем,
... -Тайга, ... -Довурак.

250. Кичээнгейлиг номчуңар.

Май-оол Туматтың төрээн суурунуң ады Кулузун-Шынаазы. Ону чүгө ынчаар адаан деп! Черле ындыг ышкакжык: черлер аттарын туружунуң, үнүш-дүжүдүнүң аайы-биле адап каан болгулаар. Хам-Дыт дээн дижик.

Куспак четпес дыттарның хөй кезии уялан-
чак будуктарлыг болурга ынча дээр.

Талдыг-Чарык. Бо бичии черни көрбээн
кижи бодалынга чуруп алыр. Даады-ла тал
үнген, чоогунда бүүрелчин, дагларда талдан
өске үнүш чок, булак суглуг ой ишти чер-
дир.

Суглуг-Чарык, Саглаң-Дыт, Кош-Терек,
Мугур-Арыг, Даштыг-Хавак, Каът-Хавак,
Чиңге-Дөргүн...

Э. Донгак

Черлер аттары канчаар тыптып келир-дир, чу-
гаалаңар.

251. Онаалгаларны күүседиңер.

1. Чурттап турарыңар сууруңар (хоорайыңар)
адын бижидер.

2. Чурттап турар кудумчуңар адын бижидер.

3. Өөренип турар школаңар кайы кудумчуда
турарыл?

4. Хоорайыңар азы сууруңар кайы хемниц ча-
нында турарыл?

Кыска сөзүглел тургускаш, бижип алыңар.

252. Хуу аттарны номчуңар. Дүжүрүп бижидер.

Азас, Чагытай, Хемчик, Тере-Хөл, Дус-
Хөл.

Кайы сөс артык-тыр? Чүгө? Тайылбырлаңар.

253. Аржаан аттарын чүгө ынчаар адааныл,
тайылбырлаңар.

Шивилиг, Уургайлыг, Хадыңныг-Дөргүн, Талдыг-Чарык, Дустуг-Хем, Хаялыг.

254. Бирги кезээнде саннар кирген черлер, суурлар аттарындан сактып бижир. Шын бижээни-церни хынаңар.

Чижээ: *Алдан-Маадыр, Ийи-Тал, Үш-Белдир.*

255. Номчуңар.

Кижиги бүрүзү төрөөн чурттуг болур. Мээң төрөөн чуртум — Тыва Республика. Ол менээ улуг аас-кежик.

Дүжүрүп бижииринге белеткениңер. Дүжүрүп бижээш, хынаңар.

§ 24. Төрөл сөстөр

256. Сөстөрни одуруглар аайы-биле номчуңар.

сад	ажыл	балык
садчыгаш	ажылчын	балыкчы
садтыг	ажылдыг	балыктыг
садчы	ажылдакчы	балыкчыгаш

Ниити кезектиг сөстөрни *төрөл сөстөр* дээр. Олар утка талазы-биле чоок болур.

257. Сөс бүрүзүнге айтырыгдан салыңар.

Кат, каттыг, каттаар, катчылар.

Сөстөрнийц утказын тайылбырлаңар, дүжүрүп бижээш, ниити кезээн шыйыңар.

Чижээ: Кат дээрге цнцштцң чемижи;

Каттыг дээрге ...

Каттаар дээрге ...

Катчылар дээрге ...

258. Хөй сек орнунга *кат, мал, балык, эм* деп сөстөрни айтырыглар ёзугаар төрөл сөстөр болу бээр кылдыр бижинер.

Чүү? — ..., кандыг? — ..., канчаар? —

Үлегери: Чүү? — *дилги*, кандыг? — *дилгилиг*, канчаар? — *дилгилээр*.

259. Эжеш айы-биле номчуңар.

Арыг — арыглыг, чурук — чурукчу — чуруктуг, аң — аңчы — аңныг, далай — далайлыг — далайжы.

Төрөл сөстөргө айтырыглардан салыңар. Дөмөй кезектерин адаңар. Дүжүрүп бижээш, дөмөй кезектерин кырынга ээтпек шыйыг-биле демдеглеңер.

260. Номчуңар. Дүжүрүп бижинер. Төрөл сөстөрни кырынга ээтпек шыйыг-биле демдеглеңер.

1. Бо чылын тараа чаагай үнген. 2. Тараалыг черлерни көөрге, чиңгир ногаан болу берген. 3. Суурувустуң тараажылары хөй дүжүт ажаап алган.

261. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрдөн тургузуңар.

Чижээ: Кат — каттаар.

Кат — ..., тоорук — ..., сиген — ..., бүрү — ..., ыяш — ..., мөөгү —

Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

262. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттыңар төрөл сөстөрүни шилип алыңар.

Чүү? Канчаар?
ужуражылга — ужуражыр
чугаа — ...
шанак — ...

Чүү? Канчаар?
терге — ...
хеме — ...
хаак — ...

263. Одуруг бүрүзүндө сөстөрдөн төрөл сөстөрүни тыпкаш, номчуңар.

Далай, балыкчы, далайжы.

Чолаачы, тудугжу, чолаачылаар.

Тараа, андазын, тараажы.

Садыг, бараан, садыглаар.

264. Сөстөрүң утказын болгаш ниити кезээн деңнеңер. Хөй сектер орнунга сөстүң утказынга тааржыр кезектен немеңер.

Бажың — бажың... Диис — диис... Хууң — хууң...

265. Адаанда сөстөрни төрөл сөстөр кылдыр тургузуп бижигер.

Хову, хеме, аът, терге, алдын, сиген, суг, хаак, хат, салгын, кат.

Үлегери: *Алдынчы, алдынныг, алдынаар, алдынзыг.*

266. Төрөл сөстөрни дүжүрүп бижигер. Оларның ниити кезээн тодарадыңар.

Кажаа, кажаалаар, кажаалыг; тудуг, тудугжу, тудуглуг; тараажы, тараалыг, тараачын; дагжы, дагжыгаш, даглыг; чурук, чурукчугаш, чурукчу, чуруктуг.

267. Дүжүрүп бижигер. Хөй сек орнунга төрөл сөстөрни киириңер.

Бо чылын бистиң черде ... арбын. ... күзүн аъттаныр. ... улус баш бурунгаар белеткенип алыр. ... кежи үнелиг.

Хереглээр сөстери: *диинниң, диин, дииннексээр, диинчилер.*

268. Ниити кезектиг сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Аң, аңчы, аңныг, аңнаар, аңнаашкын, ужудукчу, ужудуушкун, тиилекчи, тиилелге, тиилээр.

269. Номчуңар.

1. Сиген чаагай үнген. 2. Сүүзүннүг сигенге мал семириир. 3. Сигенчилер шалыпкын ажылдап турар. 4. Терең сигенниг черлерге аъттыг кижиге көзүлбес чыгыы. 5. Ачам сигеннеп турар. 6. Мен база сигеннээр мен.

Төрөл сөстөрүни тывыңар. Оларның ниити кезээн айтыңар.

270. Бердинген сөстөргө төрөл сөстөрүни айтырыглар аайы-биле немеп бижир.

Кыш (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Кат (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Тоорук (чүцү?), (кандыг?) ..., (канчаар?)... .

Суг (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчанган?)

Аът (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчанган?)

Аңчы (кым?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Эм (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Үлегери. *Кыш, кышкы, кыштаар.*

Сөстөрүни демдеглеңер:

1) кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрүни чаңгыс шыйыг-биле;

2) канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрүни ийи шыйыг-биле;

3) кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрүни дыйлагар шыйыг-биле шыйыңар.

271. Төрөл сөстөрни ажыглап тургаш, чурукка хамаарыштыр харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

272. Номчуңар.

Эртен тура халааш, сула шимчээшкинден кылыңар. Чылдың чылыг үелеринде арыг агаарга маңнаар, сула шимчээшкиннер кылыр херек.

Аас ишти соолаш кынныр аккыр өңнүг диш чуур-биле дижиңерни чуп туруңар. Диштер арыг болгаш ак болур. Арныңарны, мойнуңарны саваңнап чунуңар. Сула шимчээшкин кылыры — кижиниң кадык-шыырак болурунга ажыктыг.

Чүнүң дугайын чугаалап турарын чугаалаңар.

273. Чуруктарга хамаарыштыр төрөл сөстөрдөн тывыңар.

274. Номчуңар.

ОГОРОД

Арыг кыдыының бажыңнары шупту огородтуг. Аңаа картофель, тарымал тоорук, согуна, капуста, огурец, помидор, редиска, морковь дээш чүнү-даа тарып турар.

Мээң авам огородунга ногааны база тарып алыр кижиге. Ол бүгүнү тарып олуртурун аңаа орус кожолары айтып берген. Ногааны чайын ажаарыңа шыдаар-ла шаавыс-биле ававыска дузалажыр бис.

Огород дүжүдү чаагай боорга, бичии уруглар дыка амыраар.

Э. Кечил-оол

Огородтуг деп сөстүң шын бижилгезин сактып алыңар. Чүнүң дугайын чугаалап турарын чугаалаңар.

275. Аянның номчуңар.

КОЙГУНАК

Ачам-биле агаарлаар дээш,
Алаактыва базыптывыс.
Койгунак бо мурнувустан
Кожангырлап ыңай болду.

Хоюп дескен койгунакче
Холум чайып кыйгырдым.
Амдыы койгун тоовады-даа,
Аргазынче шимеш диди.

Кортук чүве койгунчугаш
Хоруй берген олур боор.
Азыралга өөрөтсимзе,
Адырылбас апаар боор.

Е. Танова

Төрөл сөстөрни ушта бижээш, ниити кезээн
шыйыңар. Койгунну чүгө ынчаар адааныл, тайыл-
бырлаңар. Ол дириг амытанның оон өске аттарын
адаңар.

276. Сөзүглелди домактарга чарып бжиңер.

ПӨШ

Пөш — ине бүрүлүг ыяш чаагай пөштер
Сибирьде болгаш Тывада үнүп турар пөштүң
тооруу хоолулуг чемниг ооң тооруунда чи-
гир болгаш үс хөй. Пөштү камгалаар.

Пөш кандыг ажыктыг ыяжыл?

§ 25. -ла, -ле, -на, -не деп артынчыларны шын бижири

277. Номчуңар.

Сугда балыктар чемнеп-ле тур. Сыырткы-жымны октадым-на. Шелеш дээрге шелдим-не. Улуг-ла кадыргы ушта шелип алдым.

-ла, -ле, -на, -не деп сөстөрни хамаарышкан сөстөринге канчаар бижээн-дир?

Долу уткалыг сөстөргө азы домактарга хамааржып, оларга немелде утка киирер дузалал сөстөрни *артынчылар* дээр.

-ла, -ле, -на, -не деп артынчы сөстөрни мурнунда турар сөстөринге дефистеп (-) бижиир. Чижээ: *кижи-ле, мал-ла, барган-на, кидин-не.*

278. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө -ла, -ле деп артынчыларны киирип тургаш, номчуңар. Ол сөстөрни ушта бижиңер.

КАДЫ ОЙНААЛ

Ойнаар дигеш, үнүп кээр мен,
Ол-... дораан бажыңыңче,
Диистен корткан күскежик-...,
Дидиредип ыңай боор сен.
Менден деспем, чаа кожам,
Мени бүдүү бакылавам.
Үнүп кел, оол, таныжып аал,
Үргүлчү-... кады ойнаал.

Э. Кечил-оол

Чаа кожазының дугайында чүнү чугаалап турарыл?

279. Дүжүрүп бжиңер. Хөй сек орнунга *-на*, *-не*, *-ла*, *-ле* деп артынчыларны немеп бжиңер.

Кыштың соогу эрте-... бээр,
Кылын хары эрий-... бээр.
Алдын хүнүм хүннезин-... ,
Ажы-төлдер хөглезин-... .

280. Адаанда сөстөргө *-ла*, *-ле*, *-на*, *-не* деп артынчыларны аянаштыр киирип бжиңер.

Хая-... , ном- ... , аң- ... , үе- ... , дыт-... ,
хем-... , өргө- ... , чаан- ... , дош- ... , пөш-
... .

Соокта шил - ... , чылыгда хөл- (*Кылама дош.*)

281. *-ла*, *-ле*, *-на*, *-не* деп артынчыларны хөй сек орнунга киирип тургаш, номчуңар.

Кадарчывыс өөндөн үнгөш,
Кажаа аксын ажытты-... .
Хамык хою ховужукче
Калбаа-биле шуужуп-... үндү.

Кадарчызы хойнуң соондан хайгаарап
каап, чортуп-... чор.

Малчын болуру хүндүлүг-... ат. Ыды соон-
дан-... халыды.

-ла, *-ле*, *-на*, *-не* деп артынчылыг сөстөрни ушта
бжиңер.

282. Адаанда сөстөрни киирип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Хевис-ле, алган-на, көргөн-не, дөрт-ле,
чораа-ла, шаңнаткан-на, шын-на.

283. Хөй сек орнунга *-ла, -ле, -на, -не* деп артынчыларны кирип тургаш, номчунар.

Бистиң аалдың оолдары хүрежип ойнаарынга аажок-... ынак улус. Чес-Булун кыдыында шыкчыгашка бо-... хүрежип, кым күштүгүл, кым кошкагыл дижип, маргыжып-... турар. Мен база акымдан чыда калбас, оларның аразында барган турар мен. Оолдарның эң-... улуу болгаш шыыраа Буга акым турган. Оолдар-биле шоолуг хүрешпес кижиге, дөмөй-... октап алыр. Ол харын оолдарга хүрежир аргазын айтып берип, «Бутта! Дегээле!» деп алгыргылай каап турар.

Е. Танова

284. Хөй сек орнунга *-ла, -ле, -на, -не* деп артынчыларның тааржырын кирип тургаш, дүжүрүп бижиңер.

1. Авам биске дыка-... солун тоол ыдып берген. 2. Мен эртенниң-... сула шимчээшкин кылып турар мен. 3. Күштүг-... машина-дыр. 4. Далайда эң улуг амытан кит-... болгай.

285. Хөй сек орнунга тааржыр сөстөрни кирип тургаш, дүжүрүп бижиңер.

1. Садыгда янзы-бүрү ... хөй. 2. Кадыргы ... бүрүзүнде бар. 3. Частың хүнү 4. Чагган хар... эгелээн.

Хереглээр сөстери: *эрип-ле, бараан-на, келди-ле, хем-не.*

§ 26. -даа деп артынчыны шын бижири

286. Дүжүрүп бижиңер. *-даа* деп артынчыны мурнунда сөзү-биле кады адаан шыйыңар. Ол сөстү мурнунда сөстөринге канчаар бижээн-дир, көрүңер.

1. Кыш-даа эртти, час-даа дүштү, кылын хар-даа эрий берди. 2. Медээ эдипти, кичээл-даа эгеледи. 3. Өөреникчи кижиге каяа-даа чурумнуг болур. 4. Чечекмаа — мээң эжим. 5. Школаже чоруурда-даа, школадан кээрде-даа үргүлчү кады чоруур бис.

-даа деп артынчыны мурнунда турар сөзүңгө дефистеп бижиир. Чижээ: *кижи-даа, аът-даа, хову-даа, ак-даа.*

287. Номчуңар.

Эрткен дыштаныр хүнде эжим-биле эки-ле дыштандывыс. Суурнуң улуг-биче кижилери хаактап-даа, бичии уруглар шанак-биле чуңгулап-даа турган. Арыг агаарга дыштанырга, кадыкшылга дыка-ла ажыктыг.

Силер дыштаныр хүннү канчаар эрттирип турарыңарны чугаалаңар. *-даа, -ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрни канчаар бижирил?

288. Хөй сек орнунга *-даа, -ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрни тааржыр черлеринге кирип номчуңар.

1. Өөреникчи школага номчуур-... , би-жир-... , харыылаар-... , ойнаар-... . 2. Ажыл-га ажыгы улуг аът малым эки-... ийин.

3. Аңчы хенертен-... чаа иске таваржы берген. 4. Исти ызырты-... истээш, чорупкан.

Ол артынчыларны кирип тургаш, дүжүрүп бижиңер.

289. Хөй сек орнунга херек сөстөрнү кирип тургаш, домактарны бижип алыңар.

1. Бистиң Тывавыста ... хемнер бар. 2. Хоойлу ёзугаар кижилер ... эргелиг. 3. Көдээде чон ... тарып турар. 4. Чайын ... хүннер тургулаар.

Хереглээр сөстери: *ажылдаар-даа, өөрөнүр-даа, дыштаныр-даа; улуг-даа, бичии-даа; аяс-даа, бүргөг-даа; ногааны-даа, тарааны-даа.*

Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнү чугаалаңар.

290. Хөй сек орнунга *-даа, -ле* деп артынчыларның каяа кирерин тывыңар. Дүжүрүп бижиңер.

ОЙНААР-КЫЗЫМ

Ораап-шарып, кавайлап-...

Ойнаар ойнум — ойнаар-кызым.

Эргеледип, өпейлеп-...

Эрикпес-.. ойнаар-кызым.

Ашкарып-..., чемгерип-...,

Адактап-..., хепкерип-...,

Кавайлаар-..., өпейлээр-...

Кайгамчыктыг ойнаар-кызым.

Ч. Кара-Күске

291. Хөй сек орнунга -ла, -не, -даа деп артынчыларны немеп тургаш, дүжүрүп бижирер.

1. Талыйты-... чатты берген тараа шөлү бо-... болгай. 2. Тараа, ногаа эң-... чаагай үнер чер боор. 3. Комбайн тарааны кестирер-... , бастыраар-... , арыглаар-... .

292. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, шын бижилгезин сактып алыңар.

Аныяандан кижини күш-ажыл кылып өзүм-мандыыр-даа, мага-боду-даа быжыгып сайзыраар, угаан-сегээн-даа улажыр деп үлегер чугаа бар болгай.

Ажылдап эгелээрге, кижиниң сагыш-сеткили сергеп, эр шинчи кирип, кашпагайы кайгамчык апаар чүве чораан, ынчангаш кижиниң доора будулар үези чок апаар.

С. Танов

293. Номчуңар. -ла, -даа деп артынчыларны хөй сек орнунга кирип бижирер.

ХОЛЧУГАШТАР

Тутпас, кылбас ажылы чок

Дузааргак -... холчугаштар.

Хүнзедир -... ажылдап кээр

Хүндүткелдиг холчугаштар.

Солагай -..., оң -... холдар

Солуттунмас, октаттынмас.

Ажыы улуг холчугаштар

Арыг-силиг, камныг чорзун!

Ч. Кара-Күске

Кандыг кижини *алдын холдуг* дээрил, чугаалаңар. Чүгө алдынга дөмейлеп турарыл?

ДОМАК БОЛГАШ ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА

§ 27. Домак

294. Номчуңар.

ОЛЯНЫҢ НОМНАРЫ

Оля биле Кара-кыс үшкү класстың өөреникчилери. Олар кайгамчык найыралдыглар. Бажыңга алган онаалгаларын үргүлчү кады күүседирлер.

Бир-ле хүн Кара-кыс эжи-биле кичээлдеп оргаш, айтырган:

— Сээң номнарыңны кажан сатканыл, Оля?

Оля харыылаан:

— Эрткен күзүн. Мээң акым Өнер-оолдун дөрткү классче шилчээш, меңээ берген номнары ышкажыл.

— Дыка-ла камныг эдилээн-дир аа! Чаңгыс-даа шыйып, шокарлаваан.

Х. Ойдан-оол

1. Оляның акызы номнарын канчаар эдилээн-дир?

2. Силер номнарыңар канчаар эдилеп турар силер?

3. «Эртем чокта, эртен база дүн» деп үлегер домактың утказын чугаалап көрүңерем.

Тоожуушкун дээрге көргөн, дыңнаан, киришкен болуушкуннун дугайында дедараалашкак кылдыр дамчыдары болур. Тоожуушкун дараазында кезектерден тургустунар: 1) эгези; 2) кол кезээ; 3) төнчүзү.

Тоожуушкунга чугула чүүл: болуушкунну кым азы чүү кажан, каяа, канчаар күүседип турары болур.

295. Чурукка хамаарышкан айтырыгларны аасбиле харыылаңар.

1. Чылдың кайы үезил?
2. Чурукта уруглар чүнү кылып турар-дыр?
3. Хүн кандыг турганыл?
4. Арыг ишти, оът-сиген кандыг-дыр?

Сөзүглел дээрге 2 азы оон хөй домактардан тургустунган харылзаалыг чугаа. Ында домактарыны ниити тема каттыштырып турар. Сөзүглелге ат чогаадып болур.

296. Хөй сек орнунга тааржыр сөстөрни киирип бижиңер.

Кыжын чараа-чечен бөлүк шагбан адаанга Чылыг час Оът-сиген Чараа-чечен шагбан аразындан Чараа-чечен димзенип

Хереглээр сөстери: *унун келген, кыштаар, дүшкен, туруп келген, чорупкан.*

297. Шүлүктү номчуңар.

Школавыс баарында

Чараш, ногаан сесерлик бар.

Янзы-бүрү чечектерни

Чазын аңаа тарып каар бис.

Мында каш домак бар-дыр?

Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар.

298. Номчуңар.

Үндүрүп келген, механизаторлар, шөлче, тракторларын.

Чоруп тур, тарылга, часкы.

Чаштырып тур, үрезинни, шилип алган.

Бо сөстөр чүгө домактар болбазыл? Сөстөрни домактар болу бээр кылдыр тургузуп, бижиңер.

Домак дээрге төнгөн утканы илереткен чаңгыс азы элээн каш сөстөр. Домакта сөстөр утка талазы-биле харылзаалыг болур.

299. Номчуңар.

Кээрген — «агроном» эртемниг, пөш өстүрериниң мастери куш. Ол үүжеге хөмгөн сан-түң чок кончуг хөй тооруунуң чүглө эвээш хуузун уштуп чиир. Ооң черде чыдып калган хөй нуруузу бичии пөш шетчигештери болуп үнгүлөп кээрлер. Ынчангаш кээрген арганың пөш тарыкчызы деп чаагай атты эдилээр ужурлуг.

М. Эрген

1. Кээргенни чүгө «агроном» куш деп турарыл?
2. Бичии пөшчүгештер канчаар үнүп кээр-дир?
3. Арга-арыгны чүгө камгалаар ужурлуг бис?

300. Номчуңар. Домактың төнчүзүн үн доктаашкыны-биле тывыңар. Дүжүрүп бижинер. Домактарның сөөлүңгө улуг сектерден салыңар. Эгезин улуг үжүк-биле бижинер.

Час дүшкен хамык куштар чедип келген аң-араатан ижээнинден үнгөн сайлыктар сайда олурганнар чазын магалыг-ла.

301. Домактарны номчуңар.

1. Авам базып тур.
2. Авам хеп базып тур.
3. Авам хепти илиир-биле базып тур.
4. Кара-кыс чуруп олур.
5. Кара-кыс машина чуруп олур.
6. Кара-кыс машинаны будук-биле чуруп олур.

Домак бүрүзүндө кымның дугайын чугаалап турар-дыр, ол сөс кандыг айтырыгга харыылаттынар-дыр, чугаалаңар. Домак бүрүзүндө авазының болгаш Кара-кыстың дугайында чүнү чугаалап турарыл, ол сөс кандыг айтырыгга харыылаттынарыл, чугаалаңар.

302. Номчуңар.

ҮРЕЗИНЧИГЕШ

Орай күс турган чүве-дир. Аңгыс черге чаңгыс борбак Кызыл-тас үрезини чыдып калган. Кара-доңдак дүжүп, соогу дендеп бар чыткан. Үрезинчигешти Хөрзүн кээргээш, ону бодунуң чылыы-биле чылыдып, шуглап алган. Шаң-туманныг кыштын соогунга доңмазын дээш, Хар Кызыл-тас биле Хөрзүннү шуглааш чыдыпкан. Кышшак ынчаар-ла шаң-туманны тынып, хатшуурганны бүлгүрүп, ажыңнадыр сооп эрте берген.

Чылыг үе кээрге, Кызыл-тас үрезинчигежи омак-сергек болуп, баштай кулакталып, оон чоорту узап эгелээн. Кызыл-тас кайгамчык-ла чаагай болган.

Х. Ойдан-оол

1. Хар, Кызыл-тас, Хөрзүн деп сөстөрни чүге улуг үжүк-биле парлааныл?

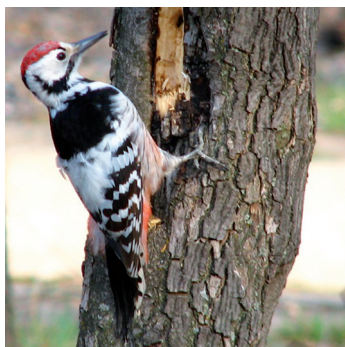
2. Оларны кымга дөмейлеп каан-дыр? Кандыг сөстөрниң дузазы-биле көргүскен-дир? Ол сөстөрни тывыңар.

Кандыг-бир чүвени, болуушкунну, сөс- биле чуруп көргүзөрин *чурумал* дээр. Чу- румалга чүвелерни, болуушкуннарны, бой- дусту кижиниң азы дириг амытанның даштыкы хевирин чуруп көргүзөр.

Ынчангаш чурумалда, тоожуушкунга бо- даарга, демдек аттары хөй.

303. Номчуңар.

ТОРГА

Бир теректе торга олур. Торганың чараш деп чү- везин! Бажы, ооргазы кара. Быгыннарында чидиг кызыл сорулуг. Кара чал- гыннарында ак сорулар болгаш дилиндектер бар.

Бүгү боду шокар, ынчангаш ону шокар торга деп адап каан.

1. Сөзүглелде чүнү чуруп көргүскенил?
2. Кандыг хевирниң чугаазынга хамааржыр сөзүг- лел-дир?
3. Сөзүглелди чүге чурумалга хамааржыр деп бодаар силер?
4. Кандыг торга деп чүвени ооң чурумалындан билип ап болур-дур бис бе?

304. Номчуңар. Даяныр схеманы барымдаалап, «Чүрекпен» деп ыт дугайында чугаадан тургу- зуңар.

Хевир-дүрзүзү:

хөрээ: чүрек ышкаш ак чер бар;

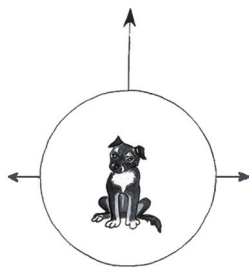
карактары: чодураа ышкаш хоюг кара;

дүгү: хөө дег кара, хөвөң дег хоюг;

мага-боду: адыг оглу дег бичии кара.

Аажы-чаңы:

кашпагай,
шыдамык,
ээзин кагбас,
дидим,
каржы эвес.

Ыттарның уксаа аайы-биле аттары:

кадарчы ыт,
аңчы ыт,
коданчы ыт,
хава ыт.

305. Номчуңар.

Бичии дээн ужур чок улуг өггө солун чугаа эгелээн. Дөр бажында бүлгээр биле чылапчаны боралдыр өңнүг пөс-биле шып каан. Өнермаа угбайның демир-орнун өңгүр удазыннар-биле хээлеп, салбактаан шывыг каастаан. Ооң кырында ак кидистен даараан сыртык чыдыр. Ооң арнын угулзалап чуруп, сырып каан. Орун адаанда аяк-сава үлгүүргези, ооң чаактарын кызыл-сарыг дозу-биле будуп каан. Дөрнү долгандыр шокар аптаралар хүрээлээн. Ооң кырында чээрэн дүрзүзүн бора чүзүннүг анай кежи-биле даарааш, делгеп каан. Кожазында төгерик

шак шыккылады дагжап тур. Ооң чанында бичежек көрүнчүк биле радиоприёмник баскыштары кылаңнашты.

М. Тирчин

1. Өгнүң иштинде чүлөр бар-дыр?
2. Өг иштинде эдилелдер кайда турар-дыр?
3. Кандыг эдилелдер бар-дыр?
4. Өг иштиниң чурумалын чугаалаңар.

Угаап-боданыышкын дээрге кандыг-бир бадыткаан чүүлдүң хөгжүлдези болур. Ол дараазында чурум ёзугаар тургустунар:
1. Бадыткап шынзыдар ужурлуг кол бодал. 2. Кол бодалды бадыткап шынзыдар барымдаалар. 3. Түңнел.

306. Номчуңар.

Дилгижекте кажар дээр, чүге дизе кажары халаптыг, чашпаазы чарлыг амытан кырган-авазының, кырган-ачазының борбак далганын чипкен.

Дилгижек алды аргалыг, беш мегелиг амытан. Ынчангаш кажар дилгижек шола атты алган.

1. Кандыг хевирниң чугаазынга хамааржыр сөзүглел-дир?
2. Кол бодал биле бадыткалды харылзаштырып турар сөстөрни айтыңар.

ШЫНЧЫ ЭРЕС

Бир-ле катап Эрес аяктар чуп тургаш, бир сарыг-шокар шаажаңны ышкынып бадырған. Шаажаң черге эп безин чокка чуурулдур дүшкен. Эрес бажың иштин эргилдир ыңай-бээр көөрге, кижиге чок болган, дүрген-не шаажаңның бузундузун чыггаш, оларны чажыра каапкан. Ону кым-даа билбес деп бодаан.

Кырган-авазы даштыгаа тургаш, Эрестин аяк бусканының даажын дыңнаан чүве-дир.

Эрес чүнү-даа ыттаваан. Ооң соонда боданып олургаш, чугаалаан:

— Мени аттынар сен бе, кырган-авай?

— Кежээ оглун кижиге аттынар боор бе.

— Шынап бе?

— Шынап, оглум. Эрес дээрге чүве мегелес кижиге болгай.

— Мен аяк бузуп кагдым ышкажыл, кырган-авай.

— Бурууң билингениң кончуг эки-дир. Мегечи кижиге багай чоор, оглум.

Х. Ойдан-оол

1. Сөзүглелдин кол бодалын болгаш барымдаазын тодарадыңар.

2. Сөзүглелдин түңнелин үндүрүңер.

3. Кандыг чорукту эки дээр, кандыг чорукту багай дээрл, чугаалаңар.

§ 28. Кол сөс биле сөглекчи дугайында бөдүүн билиг

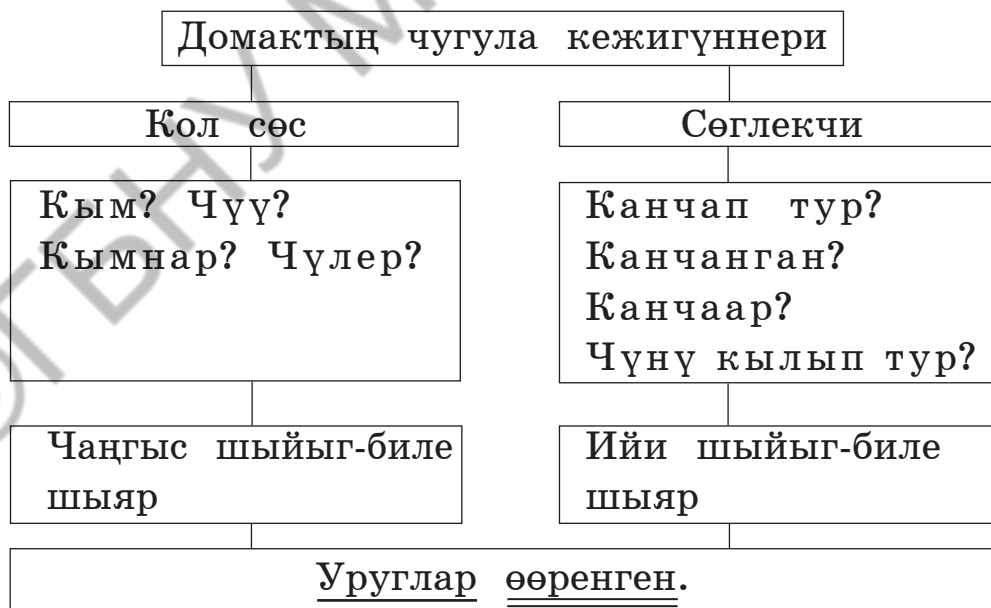
Баштай домакта кымның азы чүнүң дугайында чугаалап турар сөстү тып алыр бис. Ол *кол сөс* болур. Ооң соонда кол сөс дугайында чугаалап турар сөстү тып алыр бис. Ол *сөглекчи* болур.

Кол сөс биле сөглекчини *домактын чугула кезигүүннери* дээр.

Кол сөс *кым? чүү? кымнар? чүлөр?* деп айтырыгларга харыылаттынар.

Сөглекчи *канчап тур? канчанган? канчаар? чүнү кылып тур?* деп айтырыгларга харыылаттынар.

Чижээ: (Кымнар?) *Уруглар* (канчаар?) *ойнаар.*

308. Домактарны номчуңар. Кым? чүү? кымнар? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттыңар сөстөрүңи тывыңар.

Час дүшкөн. Часкы хүн чылыды хүннеп турар. Баштайгы чечектер-даа үнүп келген. Куштар чанып кээп-ле турар. Тракторлар-даа ховуже үнүпкөн. Тараажылар-даа тарылгаже кирипкөн. Школа чанынга чечек тарыыр. Бистиң класстың уруглары ийи бөлүк кылдыр үстүп алган. Оолдар ыяштар-ның бажын дескилээн. Уруглар унун чугайлаан. Часкы ажыл кайда-даа чоруп турар.

309. Домактарны дүжүрүп бижинер. Кым? чүү? кымнар? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттыңар сөстөрүңи чаңгыс шыйыг-биле, канчаар? канчанган? канчап тур? деп айтырыгларга харыылаттыңар сөстөрүңи ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Шеттер, дыттар ногаарарган. Черниң кырын чечек каастаан.

Башкы өөреникчилерни чыскаапкан. Өөреникчилер гимнастика кылып турлар. Уруглар хол бөмбүү-биле ойнап турганнар. Оолдар ийи командага үстүп алган. Бут бөмбүүңге маргылдаа эгелээн. Маргылдаа дең санныг доозулган.

310. Номчуңар. Кол сөс биле сөглекчиге айтырыгларны аас-биле салыңар.

Хоор аъттыг бистиң аңчы
Коккааракты боолап алган.
Хоруп чыткан койгунчугаш
Кокпазынче ыңай болган.

311. Домактарны номчуңар. Кол сөс биле сөглекчини тывыңар. Айтырыгларын аас-биле салыңар.

1. Авазы уруунга платье даарап берген. 2. Кара-оол онаалгаларын кылып олур. 3. Удавас часкы тарылга эгелээр. 4. Турлагзынган чуртун сактып, дуруяалар чанып келген.

312. Хөй сек орнунга кол сөстөрни болгаш сөглекчилерни тааржыр аайы-биле киирип бижирер.

1. ... акымны шеригже 2. ... кинону сонургап 3. ... Чечекти самбыраже 4. Кызыл биле Москва аразынга 5. Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде чараш 6. Чайын Тоора-Хемче

Хереглээр сөстери: *үдээн, авам, көргөннер, өөреникчилер, келдирген, башкы, ужуп турар, самолёт, чоруп турар, теплоход, өзүп турар, хоорай.*

313. Домактарга утка талазы-биле тааржыр кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрдөн немеңер.

К ы м?

... өөренип олур.
... ырлап тур.
... номчуттунуп олур.
... кадарып чор.
... ажылдап тур.

Ч ү ү?

... ээрип тур.
... эдип олур.
... ужуп чор.
... эштип чор.
... чырып тур.

314. Айтырыгларга харыылап тургаш, домактардан чогаадыңар.

Чижээ: (Кымнар?) *Уруглар* (канчаар?) *ойнаар.*

(Кым?) (чүнү кылып тур?)

(Кымнар?) (канчаар?)

(Чүү?) (канчап тур?)

(Чүлөр?) (канчап турлар?)

Кол сөстү чаңгыс, сөглекчини ийи шыйыг-биле шыйыңар.

315. Номчуңар.

Эрес-оол кырган-ачазы-биле арга кези-ринге дыка-ла ынак. Олар каттап, тооруктап, азы анаа-ла селгүүстөп чоруп каарлар. Чылдың кайы-даа үезинде аргага чоруурга магалыг-ла.

Арга куштарының үнү шуут-ла кайгамчык. Кандыг үннү ында чок дээр: эң чиңге сыйылаажындан эгелээш, чоон, дыңзыг үнге чедир. Бир-ле бүдүн хөгжүм херекселинге күүсеткен концертти оон дыңнап болур.

Е. Танова

1. Кырган адашкылар чүнү канчаарыңа ынактыр?

2. Кандыг куштарның үнүн таныыр силер?

3. Сөзүглелдин утказын чугаалап өөрениңер.

4. Бойдустуң кижиге ажыы кандыгыл?

5. Долгандыр турар бойдусту канчаар камгалап турар силер?

316. Номчуңар.

ЧАС

Частың хүнү чырып келди.
Чараш куштар ырлай берди.
Чаагай шынаа ногаарды.
Шапкын хемнер хайымналды.

Л. Чадамба

Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар. Кол сөс биле сөглекчилерни ушта бижээш, адаан шыйыңар.

317. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө аас-биле айтырыглардан салыңар.

Өөреникчилер мурнакчы малчын-биле ужурашкан. **Малчын** бодунуң ажылын өөреникчилерге **чугаалап берген**. **Уруглар айтырыглар салган**. Малчын харыылап берген. Ажылынга чедишкинни **өөреникчилер күзээн**. Кончуг эки өөренирин уругларга **чагып турган**.

318. Дүжүрүп бижиңер. Айтырыглар орнунга утказының талазы-биле тааржыр сөстөрни киириңер.

1. Чылыг (*кандыг?*) ... хүн турган. 2. Хертен (*кандыг?*) ... булуттар хүннү дуглай берген. 3. Долгандыр бүгү чүве (*кандыг?*) ... шырай кире берген. 4. Бүрүлөр (*кандыг?*) ... хаттан сылдырткайнып эгелээн. 5. Удаваанда (*кандыг?*) ... чаъс чайы берген.

Хереглээр сөстөри: *кааң, суггур, шириин, дыңзыг, кара.*

319. Номчуңар. Авашкыларның агаарлап чораанының дугайын чугаалаңар.

Улуг-хүнде авам-биле арыгже агаарлап чордум. Арыгда куштарның эдерин чарашсынып, дыңнап чор бис. Хадыңнар, теректер, чодураалар, талдар ногаан бүрүлөр-биле каастаныпкан. Шыкта янзы-бүрү чечектер үнүп келген.

320. Хөй сек орнунга тааржыр сөстөрни чедир бижиңер. Бижип алган домактарыңарны номчуңар.

Дээр Диңмирээшкин Ойнап турган ... бажыңнарынче Одардан ... кирип келген. Угбам инектерин

Хереглээр сөстери: *инектер, бүргеп келген, кажаалап каан, уруглар, чыжырт дээн, чана маңнажыпканнар.*

321. Номчуңар.

Чайын көдээ суурга магалыг-ла. Долгандыр чечек-сиген хөлбеңнээн. Агаарның арыг деп чүвези кижиге тынып-ла мага ханмас. Суур чанында аргада куштар янзы-бүрү үн-нери-биле мыжырткайнып-ла турарлар. Дыттар доорзунда тодуг инектер кезек-кезек улгаттыр тынгылап каап, шөлээн кегже-нип чыткылаар. Мындыг черге дыштанырга, шынап-ла магалыг.

Е. Танова

Силер чайын каяа дыштанып турар силер, чугаалаңар.

322. Одуруг бүрүзүндө сөстөрнү домактар болу бээр кылдыр бжиңер.

1. Ногаан, бызаалар оъттап чорааннар, шыкта.
2. Сүре берген, Андрей, бызааларны, шы-
вык туткаш.
3. Мөөрепкеш, шокар, Андрейже, дап бер-
ген, бызаа.
4. Корткаш, дезе берген, Андрей.

323. Номчуңар. Кол сөс болгаш сөглөкчини ушта бжиңер.

Алдын күс-даа дүшкөн. Черниң кырын дү-
нениң-не шаң-хыраа шыптар апарган. Куш-
тар изиг чурттарже чоруптарынга белетке-
ни берген. Арга-эзимге аян тудуп ырлажып
турар куштарның чоорту-ла чидип турары
илдең апарган. Эзимге чүгле кээргеннер,
торгалар, дүлей-көктер көскүлөңнээр.

Х. Ойдан-оол

1. Күстүң демдектерин чугаалаңар.
2. Күзүн чылыг чурттарже ужуп чоруй баар
куштарны сактып чугаалаңар.

§ 29. Улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери

324. Домак бүрүзүн аяанныг кылдыр номчуңар.
Домактарның сөөлүндө кандыг демдек турар-дыр?

Тараа ажаалдазы шагда-ла доозулган.
Иштики хемнер уннарында бүрүлүг ыяш-
тар шаарарган. А кедээр тайгалар дээрге

мынчан тергийн чараш апаар. Ол эзим ам аңчыларны дөстүндүрбейн кыйгырып чыдар! Кидин-не сыын үнү. Диин агарган. А койгун? Артында-ла, карактары улгады берген. А күшкүл? Кымны эдискилеп олургулаарлары ол? Мынчан ол эзимнерге кылаштап чоруурга, арыг, чылыг — тааланчыын чүге деңнээр ону!

С. Сарыг-оол

325. Номчуңар.

ЧЫЖЫРГАНА

Бистер чадаң үнүш чанынга чедип келдивис. Магадап көрүп тур бис. Кызыл-сарыг каттар бүгү будуктарда бот-боттарынга чыпшыр салбакталы берген тур. Чаңгыс борбак кызыл-сарыг катты өскезинге дегбейн ап чири берге.

Чыжырганадан чаагай амданныг варенье хайындырып алыр. Чыжырганадан чыжыргана үзү деп адаар үнелиг эмни ап турар. Чыжыргана кончуг ажыктыг эм үнүш.

Чыжыргана дугайында чүнү билип алдыңар?

Сөзүглелдин утказын аас-биле дамчыдарынга белткенип алгаш, чугаалаңар.

Домактар медээлээр, айтырар, кыйгырар уткаларлыг болур.

Бир эвес домакта кандыг-бир чүве дугайын анаа-ла медээлеп турар болза, ооң сөөлүнге улуг сек салыр. Бир эвес домак

айтырыг уткалыг болза, ынчан айтырыг демдээ салыр. Бир эвес домак өөрээн, магадаан бодалды илередир болза, ынчан кыйгырыг демдээ салыр.

326. Солагай болгаш оң талада сөстөрни номчуңар.

школачылар,
ынак,
боттарының,
школазынга

Школачылар
боттарының
школазынга
ынак.

Кайы талазында сөстөр домак болу бергенил? Чүгө?

327. Айтырыгларны номчуңар. Оларны баштай аас-биле, ооң соонда бижимел-биле харыылаңар.

1. Школага чүнү өөренип турар силер?

2. Кандыг кичээлдерге ынак силер?

Харыызын мындыг сөстөр-биле эгелеңер:

«Бис школага ..., ..., ... өөренип турар бис. Мен ... кичээлдеринге ынак мен».

Домактарның сөөлүңге кандыг демдектер салдыңар. Чүгө?

328. Айтырыг болгаш харыы домактарын эжеш аайы-биле номчуңар.

Сен кайнаар баар сен
Кым-биле баар сен
Кажан баар силер

Музей баар мен
Аяс-биле баар мен
Ийи шакта баар бис

Айтырыгларда болгаш харыыларда карартыр парлаан сөстөрни канчаар номчуурул? Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

329. Номчуңар. Бир кижі айтырарга, шуптуңар деңге харыылаңар.

— Кымнар кел чыдыр? (*Чаңгыс ын.*)

— Найыралдыг оолдар, бистер келдивис.
(*Шуптузу.*)

— Кымнар ырлап чор? (*Чаңгыс ын.*)

— Бистер шко-ла-чы-лар ырлажып чор бис! (*Шуптузу.*)

330. Номчуңар. Кандыг домактар-дыр, чугаалаңар.

Чодураалар кажан чечектелирил ыяштар-да ногаан бүрүлөр үнүп келген чылыг час дүшкен магалыын, өөрүшкүлүүн.

Дүжүрүп бижинер. Домактарның сөөлүнгө чогуур бижик демдектерин салыңар.

331. Номчуңар.

ХАДЫЫР-САРЫГ

Ол үнүштү чүгө хадыыр-сарыг деп адап кааныл? Хадыыр-сарыглар огородтарга, орук кыдыынга, ховуларга өзер. Олар баштай бичии алдын согунчугаштарлыг хүнчүгешке дөмей болур. Ооң үрезини дыка дүрген часты бергеш, бичии хоюг дүктүг дүргек болу бээр. Ону үрүптерге, агаарже дыка хөй ый-бааңгы дүктер ужуп чоруй баар. Ынчангаш оларны хадыыр-сарыг деп адап кааны ол.

Бирги домактың сөөлүндө чүгө айтырыг дем-дээ салганыл? Ол үнүштү чүгө ынчаар адаан-дыр, сөзүглелден тывыңар. Хадыыр-сарыгларның ажыын билир силер бе, чугаалаңар.

332. Номчуңар.

Казанакта бора-тоолай,
Кодан база бар дээр чүзүл,
Халыыры-даа, дүрзүзү-даа
Кончуг дөмей ылгашпас чоор.
Бора-тоолай кайызы чоор —
Боразы бе, каразы бе
Хокпаңнадыр шурагылаан
Кодан ол бооп чадавас оң.

К. Ондар

1. Кодан биле бора-тоолайның дөмей болгаш ылгалдыг чүвези чүл?

2. Айтырыг демдээ салыр одуругларны ушта бижээш, демдээн салыңар.

333. Бир кижиге айтырыг домактарын, бир кижиге хары домактарын номчуңар.

— Онаалгаң күүседип алдың бе?

— Ийе, күүседип алдым.

— Ам чүнү кылыр сен, эжим?

— Ам агаарлап ойнаар мен.

— Кады ойнаар бис бе?

— Кады ойнаалы харын.

334. Номчуңар.

оъттап чорааннар, дагда, хойлар

Оолак, кадарып чораан, хойларны
кирип келгеннер, хойлар, өдекте
Сөстөрни үш домак болу бээр кылдыр бижиңер.

335. Номчуңар.

КЫМНАРЫЛ ОЛ?

Хамык оол, кыс дуңмаларын
Карактажыр кымнарыл ол?
Ажылга-даа, айбыга-даа
Аажок кежээ кымнарыл ол?
Ада-ие ажы-төлү —
Ам-даа бичии бистер-дир бис.

Аксы-сөзү, аажы-чаңы
Аттыг чараш кымнарыл ол?
Арны-бажы, идик-хеви
Арыг-силиг кымнарыл ол?
Ада-ие ажы-төлү —
Ам-даа бичии бистер-дир бис.

Ч. Кара-Күске

Айтырыг уткалыг домактарның харыызын шү-
лүктен тывыңар.

336. Бир кижии айтырып турар, бир кижии ха-
рыылап турар кылдыр номчуңар.

КОЙГУН

- Койгун, койгун, каяа чордуң?
- Кокпа оруум кырлап чордум.
- Койгун, койгун, кайнаар баайн дээш?

— Коңгулумче баарым ол-дур.
— Коңгулуңда чүү барыл?
— Койгунактар эмгежок-ла.
— Коңгулуңну көрейн бе?
— Хоржок-хоржок, койгунактар
корга бээрлер, соонда баар сен.

И. Иргит

1. Койгун коңгулун чүге көргүспээнил?
2. Койгунну оон өскөөр канчаар адаарыл?

337. Номчуңар. Кыйгырыг уткалыг домакты ушта бижип алыңар. Домактың сөөлүндө кыйгырыг демдээн чүге салганыл, тайылбырлаңар.

Айбылаарга, амыраар бис,
Арта чаржып ыңай боор бис.
Кымны мурнай күүседир дээш,
Кызып-кызып хөделир бис.
Айбылаарга, амыраар бис!

Айбы кылып өскөн кижини
Ажыл-ишке чаңчыгып каар:
Алызындан дузааргак боор,
Ажылзырак, кезжээ болур.
Айбылаарга, амыраар бис!

Ч. Кара-Күске

1. Айбылаар деп сөстүң утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.
2. Амыраар деп сөске чоок уткалыг сөстөн ты-
выңар.

338. Номчуңар.

Кичээл эгелей берген
Кичээл эгелей берген
Кичээл эгелей берген

Домактарны медээлээр, айтырар, кыйгырар аяныг кылдыр номчуңар. Дүжүрүп бижээш, бижик демдектерин салыңар. Кол сөстү чаңгыс, сөглекчини ийи шыйыг-биле шыйыңар.

339. Номчуңар.

Эргек сорар, думчук чушкуур —
Эң-не багай чаңчылдар бо.
Ырактан-даа ону көөрү —
Ыянчыг болгаш ческинчиг-дир:
Багай чаңчыл
Барзын, чорзун!
Эки чаңчыл
Ээлзин, келзин!

Ч. Кара-Күске

1. Автор уругларны чүү чүвеже кыйгырып турардыр?

2. Чүнү багай дээрил, чүнү эки дээрил, чугаалаңар.

**Чыл дургузунда өөрөнгенин
катаптаары**

340. Номчуңар.

Күчүлүг Улуг-Хемни кежилдир демир көвүрүгнү туткан. Ооң тудуунга хөй күш үндүргөн. Ол көвүрүглөп машиналар, чадаг кижилер ыңай-бээр шуужуп-ла турар.

1. *Улуг-Хем* деп сөстү чүгө улуг үжүктөр-биле бижирил?

2. *Шуужун* деп сөстө каш үн, каш үжүк барыл?

341. *Кожалар* деп сөстө үннерни болгаш үжүктөрни адаңар.

Тыва дылда каш ажык үн, каш ажык үжүк барыл? Ажык үннерни адаңар. Ажык үжүктөрни бижиңер.

342. Номчуңар.

Мал, аът, хүн, чаъс, кат, хол, чүък, чүк.

Баштай үш үннүг болгаш үш үжүктүг сөстөрни, ооң соонда үжүү үнүнден хөй сөстөрни бижиңер.

343. Сөстө каш слог барын канчап билип алырыл? Чаңгыс слогтан, ийи слогтан, үш слогтан тургустунган ийи-ийи сөстөрдөн бижиңер. Ажык үжүктөрниң адаан шыйыңар.

344. Номчуңар.

Тоол, малчын, Юра, тоорук, ном, номчу, көөр, маңнаар, хем, тут, дүжүт.

Көжүртүнмес сөстөрни тывыңар. Өске сөстөрни көжүрер кылдыр дүжүрүп бижиңер. Сөстөрни көжүрериниң кандыг дүрүмүн билер силер?

345. Утказы тааржыр слогтарны чедир бижиңер.

-жу, -жы: тараа..., хой..., далай..., тудуг..., садыг...;

-чын, -чин: ажыл..., чиргил..., дөрбел..., тараа... .

346. Сөстөрни слогтап номчуңар.

Чайырлыг, чайгы, чаашкынныг, тайбың,
ёзу, байырлыг, карандаш, кыдырааш, хая,
тоолчу.

347. Солагай талада кыска ажык үннүг сөстөргө
узадыр адаттынар ажык үннүг сөстөрни, оң та-
лада узадыр адаар ажык үннүг сөстөргө кыска
ажык үннүг сөстөрдөн тып бижиңер.

эл — ...	кааң — ...
чук — ...	баалык — ...
чер — ...	балаар — ...
чаш — ...	доозар — ...
адар — ...	хаар — ...

348. Номчуңар. Айтырыг болгаш кыйгырыг дем-
дектерин чүгө салганыл, тайылбырлаңар.

Сентябрь 1. Школаже чоруптарынга белет-
кенип алгаш, бичии Аянмаа кырган-авазынга
халып чеде берген.

Кырган-ава уруун кайгамчык-ла чаптаан.

— Аян-маа, Аян-маа! — дээш, кырган-ава
айтырган:

— Башкыңга белээң кайыл?

Аянмаа бодап кээрге, шынап-ла, куруг
болган. Ооң арны муңгаргай хевирлиг апар-
ган.

— По-ох! Күжүр уруумну — деп, кырган-
ава чугаалаан.

— Чайны өттүр азырап өстүрген чечектериң-
ни уттуптуң бе, Аян?

Бирги классчылар чыскаалыпкан. Бистиң Аянмаавыс өөрүнүң аразында кызыл, хүрең, ак-көк — янзы-бүрү өңнүг чараш чечектерин туткан, хүлүмзүрүп турган.

Башкызының чугаазы төнерге, Аянмаа чараш өңнүг чечектерин башкызынга кымныдаа мурнай барып тудускан.

Х. Ойдан-оол

349. Номчуңар.

Чуга, чугаа, дага, дагаа, сын, сыын.

Сөс бүрүзүңге домактардан чогаадып бжиңер.

350. Сөстөрни көжүрөр кылдыр кезектерге слогтап адаңар.

Уялыг, огород, бажың, огурең, дииннээр, уруглар, найырал, өөредилге, чурулга.

351. Хөй сек орнунга $m-d$ деп үжүктөрни кирип тургаш, дүжүрүп бжиңер.

Шаанда ээн чыткан ...азыр ховуларда ...араан ...араа ...алай ышкаш чалгып чыдар. ...аштар ...иинден шурап үнгөн ...амырак суг хайнып чыдар.

352. Сөс бүрүзүңге домактардан чогаадыңар.

Пар, балык, пага, байлак, пөш.

Чогааткан домактарыңарны бжиңер.

353. Сөстөрни эжеш аайы-биле шын адап номчуңар.

Паш — бар, тон — доң, көр — хөл, пөш — бөрт, тал — дал.

Сөс эгезинде үннерниң адалгазын деңнеңер.
Хөл, тал деп сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

354. Номчуңар.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ

Катап келген хөглүг час
Кандыг белээн биске бээрил?
Чаагай, чылыг, узун чай
Чалбак чонга чүнү бээрил?
Соокту тынган дошкун кыш
Чоорган кылдыр чүнү чадар?

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар.

Харыыга хереглээр сөстөр: *кылын харын, чечектерни, кат-чимисти, тараа-быдааны.*

355. Хөй сек орнунга кирер ажык үжүктөрни кирип бжиңер. Домактарның сөөлүңге улуг секти салыңар. Домактарның эгезин улуг үжүк-биле бжиңер.

Черликпен — б...дик ч...гай ыт ооң үн...дыңзыг болгаш ч...н Черликпен от кыд...нга тав...р чыдып алган.

1. Чедир бживээн үжүктөрниң үннери канчаар адаттынарыл?

2. *Черликпен* деп сөстө ажык эвес үннерни адаңар.

3. *Чоон, таваар, кыдыынга* деп сөстөрдө *о, а, ы* деп үжүктөр канчаар адаттынар-дыр?

356. Номчуңар.

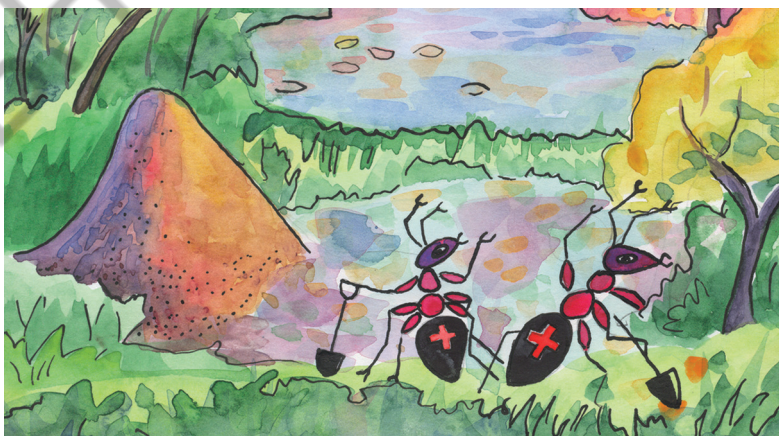
Ажыл шупту хүндүткелдиг,
Аар, чиик деп ылгалы чок.
Ажыдыышкын, тиилелгеже
Алдын дүлгүүр — мергежил ол.

Шүшпең болгаш чалгаа болза,
Чүү-даа ажыл дек бүтпес.
Чүрек-биле чүткүл турда,
Шүүтсүнер чүве турбас.

Ю. Кюнзегеш

1. Өзүп келгеш, кым болуксаар силер?
2. Шилип алыр мергежилиңер ажыктыг талаларын чугаалаңар.
3. *Чалгаа* деп сөстө каш үн, каш үжүк барыл?
4. *Шүүтсүнер* деп сөстү оон өске кандыг сөс-биле солуп болурул?

357. Чуруктарны топтап көрүңер.

Бойдушту чүге камгалаар ужурлуг бис?

Кижиден өске аргарыгны кандыг куштар, курт-кымыскаяктар камгалап турарыл?

Оларның ажыы кандыгыл?

Тывада кандыг ховар аң-мең, үнүштер барыл?

Оларны кайда бижээнил?

Оларны канчаар ужурлуг бис?

Чуруктарга аттан бергеш, чугаадан тургузуңар.

358. Номчуңар.

Дээрде кара булут...ар диргелип турган. Ыракта ...иңмирээшкин дыңналган. Арга шимээргей берген. Чоорту хат күштелип эгелээн. Кургаг теректерниң бу...уктары күштүү-биле чайганы берген.

Ча...с чаап эгелээн. Ол чер кырын чуй шаапкан. Баштайгы чаъска улус ...рүп турган.

Каапкан үжүктөрни киирип бижир.

359. Сөстөрни үш бөлүккө чарып бижир.

Чурт, бижик, сан, коньки, суг, аң.

1. Чүвелерни көргүзүп турар сөстөр: *суг*, ...,
2. Чүвелерниң демдээн көргүзүп турар сөстөр: *суглуг*, ...,

3. Чүвелерниң кылдыныын көргүзүп турар сөстөр: *суглаар, ...*,

Бөлүк бүрүзүндө сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр?

360. Бижиңер. Кол сөстү чаңгыс, сөглекчини ийи, кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстү дыйлагар шыйыг-биле шыйыңар.

ПАРКТА

Хоорайның улуг парыгы бар. Паркта узун теректер, селбегер хадыңнар, кара-хүрөң чо-дураалар өзүп турар. Ол парк чайын, чазын онза чараш. Парктың ыяштары ногаан тон-нарын кедиптер. Күзүн ол парк алдын-сарала апаар.

361. Кол сөстү чаңгыс, сөглекчини ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Уруглар чайын лагерьге дыштаныр. Аңаа ойнаар, эштир, балыктаар. Лагерь се-риин арыг иштинде турар. Лагерьге спорт-туң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалар болур. Күш-культурага ынакшыңар. Төрээн чуртуңарның бойдузу-биле таныжыңар.

362. Номчуңар.

Эң бичии кушкаш — колибри. Ооң хем-чээли ховаган хире.

Черде эң улуг амытан — чаан. Ооң бедии үш метр чеде бээр.

Хензиг кушкаш биле чаан **чылыг** чурт-тарда чурттап турар.

Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

363. Номчуңар.

БИЧИИ ЭРТИНЕ

Эртиме кырган-ачазыңга ынак. Ол школа-дан келгеш-ле, дневнигинде кандыг демдек-тер салдынганын хамыкты мурнай кырган-ачазыңга көргүзөр. Эртиме чаа-ла бирги класста өөренип турар. Башкызының бажыңга берген онаалгазын чааскаан хынам-чалыг күүсеткеш, оон канчаар күүсеткенин кырган-ачазыңга көргүзөр. А кырган-ача-зы карактарының көстүктөрүн кеткеш, кичээн-гейлиг хынап көргүлээр. Бир эвес шын болур болза: «Эр хей, кезээде ынчаар өөрөн, кончуг эки өөрөн!» — деп мактап чагыыр.

Х. Ойдан-оол

1. Башкызының, кичээнгейлиг, онаалгазын деп сөстөрүни көжүрөр кылдыр бижирер.

2. Школада кандыг эртемнер өөренип турар силер?

3. Кандыг кичээлдерге ынак силер?

4. Онаалга кылырыңга силерге кым дузалажып турарыл?

364. Номчуңар.

Баштайгы тыва балерина Наталья Дойдаловна Ажыкмаа биле Москвадан Тывага ажылдап келген чурукчу Константин Нико-

лаевич Рушеверниң өг-бүлезинге төрүттүнген Надя бодунуң кыска назынында 10 муңчураан чуруктарны арттырган. Кара чажындан эгелээш чуруп эгелээн кыс уруг 12 хар чедип тургаш, бүгү делегейде билдингир апарган. Ооң делгелгелери Америкага, Японияга, Индияга, Италияга, Францияга, Моолга эрткен.

1. Чамдык сөстөрни чүгө улуг үжүк-биле эгелеп бижээнил?

2. *Делгелгелери* деп сөстү слогтарга чарыңар.

3. Кижилер болгаш чурттар аттарын шын ушта бижиپ алыңар.

365. Чурттап турар сууруңар, хоорайыңар, ооң чанында хемнерниң аттарын бижиңер.

Мен ... суурда (хоорайда) чурттап турар мен. Суурувус (хоорайывыс) чанында ... агып баддып чыдар.

366. Чурттап турар сууруңар, хоорайыңар чанында даглар, тайгалар аттарын улуг үжүктер-биле бижиңер.

Ийи сөстен тургустунган черлер, хоорайлар, суурлар аттарын канчаар бижиирин утпаңар.

367. Билириңер тыва чогаалчыларның адын, адазының адын, фамилиязын бижиңер.

368. Сууруңар, хоорайыңарда кудумчулар аттарын хөй сек орнунга шын бижиңер.

Бистиң суурувуста (хоорайывыста) ..., ...,
... деп кудумчулар бар. Мен ... кудумчузун-
да чурттап турар мен.

369. Сөстөрни домактар болу бээр кылдыр тур-
гузуңар.

эртип келген, дайзын, дүне, кызыгаарны,
тып алган, исти, Туман деп ыт үргүлчү-
лээн, ийи, сүрүүшкүн, шак, кызыгааржы-
лар, үрекчизин, кызыгаар, тудуп алган

Бижиңер. Бирги болгаш сөөлгү домакта чугула
кежигүннерниң адаан шыйыңар.

370. Хөй сек орнунга *-даа*, *-ла* деп сөстөрни кии-
рип бижиңер.

Час-... келген. Шынаалар-..., аргалар-...
ногаан хевин кедипкен. Өөр бөлүк тааннар
өрү дээрде ужуп-... турганнар. Өөрүшкүлүг
уруглар-... өөрүп-хөглөп ойнап-... турлар.

371. *-ла*, *-ле*, *-на*, *-не* деп артынчылар мурнунга
тааржыр сөстөрдөн тып бижиңер.

372. Номчуңар.

КААС ҮЕ

Бөлүк чокпак чодураалар,
Мөңгүн дег ак аржыыл кеткен,
Шиник чаагай каас үе
Чиңгир ногаан чай-даа келген.

Чечек-бүрү четчип үнгеш,
Черниң кыры хевистелген.
Ажыл-ишчи ары, куштар
Амданныг чем чыйы берген.

Л. Чадамба

Хевистелген деп сөстү слогтарга чарыңар.

373. Номчуңар.

Цирк, огурец, циркуль, телефон, магнито-
фон, фабрика, щи.

Сөс бүрүзүңге бир-бир домактан аас-биле чогаа-
дыңар. Чогааткан домактарыңарны бижирер.

374. Номчуңар.

Даады-ла менче көрүп,
Тааладыр чылдып турар
Авам ышкаш куспаа чылыг
Алдын оттуг ава хүнүм.

С. Сарыг-оол

Шүлүкте чүнүң дугайын чугаалап турарыл?
Хүннү чүгө ава хүнүм дээнил?

375. Номчуңар.

ШИИЖЕК

Варяга шиижек турган. Шиижек клетка-
га чурттап турган, ол черле ырлап көрбээн.
Варя шиижекке чедип келгеш, мынча дээн:
— Сээң ырлаар өйүң келген-дир, шиижек.

— Мени хостуг салывыт, ынчан бүдүн хүн иштинде шөлээн ырлаар мен.

Л. Толстой

Ийиги домакта кол сөс биле сөглөкчини тывыңар.

376. Хөй сек орнунга k биле x деп үжүктөрни бижиңер. Солагай талазында сөстөргө x , оң талазында сөстөргө k деп үжүктү киириңер.

... адыыр

... адыыр

...аг

...аг

...ат

...ат

...аар

...аар

Эжеш сөстөрнүң утказы кандыг ылгалдыгыл?

377. Номчуңар.

Чодураа бышкан. Чодураалаар бис. Ырак эвесте чодураалыг алаак бар.

1. Төрөл сөстөрнү тывыңар.

2. Домактарда төрөл сөстөргө айтырыгларны аас-биле салыңар.

3. Кандыг сөстөрнү төрөл сөстөр дээрл?

378. Номчуңар.

АРЫГДА

Суур артында арыг бар. Ол арыгда тал, терек, чодураа, хадың, шиви үнген. Изиг хүнде арыг иштинин сориинин чүү дээр! Арыгның ортузунда оймак бар. Ында честек-

кат эңмежок. Янзы-бүрү чечектерни магадап ханмас. Оймактың кыдыында кара суг бар. Суг кыдыын дургаар инек-караа, кызыл-кат үнген. Дыштаныр хүнде суурнуң бүгү чурт-такчылары ында турар.

А. Алдын-оолдуу-биле

Чайгы арыгда чүлөр бар-дыр?

379. Номчуңар.

ЛАНДЫШ ЧҮГЕ АК ӨҢНҮГҮЛ?

Бойдустуң тывызыктарын хайгаарап база тып билир сен бе? Чүге калинаның, рябинаның, чодурааның чечектери агыл? Ландыш чүге агыл? Ландыштар хөлегелиг черге өзер. Арганың бичии караңгы черинге курт-кымыскаяктар көк болгаш өкпөң өңнерни көрбөс. Чүгле ак өңнөр эки көстүр.

В. Тетюреваныы-биле

Айтырыгларга харыыны сөзүглелдин бодундан тывыңар.

380. Номчуңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Суурувус чанында хем бар. Алаактар бар. Алаактарда кызыл-кат, инек-караа, чамдык ажык черлерде честек-кат эңдерик. Бис хемге эштип-эштип, оон алаак иштинге кат чыып чип, ойнап чоруурунга дыка ынак бис.

Э. Мижит

Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар.

СЛОВАРЬ

аас-кежик
ада-ие
аът
аъттыг
аъттаныр
арыг-шевер
аппар
апаар
аъш-чем
бөгүн
бак (багай)
тайга
тудуг
тудугжу
туман
туманнаар
туманныг
тур
теп
тывар
тывызык
кеттинер

класс
коньки
куш
каът
каттырар
идик-хеп
оттар
оът
оъткарар
оъттуг
чаъс
шынныг
эки
эkkээр
пөс
пөссүг
пак
ыт
деп
өөреникчи
өөредилге
өг-бүле

Төлевилел-биле ажыл

Төлевилелдин темазы: «Тыва улустуң аас чогаалы»

Чүнү кылыр мен:

Кылыр ужурлуг ажылымның планы:

Мээң-биле кады төлевилелди кылыр эштерим:

Меңээ херек чүүлдер:

Төлевилел-биле ажылымның түңнели:

ДОПЧУЗУ

Чаа өөредилге чылы-биле!	3
Катаптаашкын	
§ 1. Бирги класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	4

ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

§ 2. Ажык, ажык эвес үннер болгаш үжүктөр.....	9
§ 3. Кыска болгаш узадыр адаар ажык үннер бол- гаш үжүктөр	15
§ 4. Өк-биле адаар ажык үннүг сөстөргө кадыг демдек (ъ)	21
§ 5. Ажык эвес үннер болгаш үжүктөр	23
§ 6. Эгезинде [m] – [ð] деп үннер кирген сөстөр ..	27
§ 7. Эгезинде [n] – [б] деп үннер кирген сөстөр ...	30
§ 8. Эгезинде [к] – [х] деп үннер кирген сөстөр ...	33
§ 9. Ф, ц, щ деп үжүктөр	37
§ 10. Я деп үжүктүг сөстөр	39
§ 11. Е, э (е) деп үжүктүг сөстөр	41
§ 12. Ё деп үжүктүг сөстөр	43
§ 13. Ю деп үжүктүг сөстөр	44
§ 14. Чымчак демдектиг (ь) сөстөр	46
§ 15. Слогтар	48
§ 16. Сөстөрни көжүрери	51
§ 17. Тыва алфавиттиң үжүктери	57

СӨС

§ 18. Кым? чүү? деп айтырыгларга харыылат- тынар сөстөр (Чүве ады)	60
§ 19. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр (Демдек ады)	71
§ 20. Канчап тур? деп айтырыгга харыылатты- нар сөстөр (Кылыг сөзү)	79
§ 21. Ат болгаш фамилияларга улуг үжүк	91
§ 22. Азырал амытаннарның шола аттарына улуг үжүк	96
§ 23. Чурттар, хоорайлар, суурлар, кудумчулар, хемнер аттарына улуг үжүк	102
§ 24. Төрөл сөстөр.....	105
§ 25. -ла, -ле, -на, -не деп сөстөрни шын бижири	113
§ 26. -даа деп сөстү шын бижири	116

ДОМАК БОЛГАШ ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА

§ 27. Домак	119
§ 28. Кол сөс биле сөглекчи дугайында бөдүүн билиг	128
§ 29. Улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг дем- дектери	134
<i>Чыл дургузунда өөрөнгенин каталтаары</i>	<i>141</i>
Телевилел-биле ажыл	156

Учебное издание

**Игорь Чагович ЭРГИЛ-ООЛ
Наталья Чоодуевна ДАМБА
Нелли Михайловна ОНДАР**

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

2 класс

**Учебник для общеобразовательных
организаций**

Редактор издания *Л.А. Ооржак*
Художники *Чечек Монгуш, Шораан Бичел-оол,*
Владимир Донгак
Фотохудожник *М.Ч. Чооду*
Дизайн обложки *В.М. Балчий-оола*
Компьютерная верстка *Л.Д. Донгак*
Корректоры *В.В. Монгуш, А.М. Топул*

Сдано в печать 30.11.2020. Формат 70x100 $\frac{1}{16}$.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура Школьная.
Физ.п.л. 10,0. Уч.-изд.л. 8,5. Тираж экз.
Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования
и науки Республики Тыва «Институт развития
национальной школы», 667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 16

Издано в ООО Издательство “Офсет”,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.